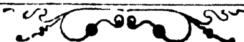
TEXT CROSS WITHIN THE BOOK ONLY

मुद्रक व प्रकाशकः—अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणें.

प्रस्तावना.

माझे कविमित्र श्री. हरि सखाराम गोखले यांचा आणि वाचकांचा परिचय नव्याने करून द्यायला नको. त्यांची कविता वेळोवेळीं मनोरंजन, नवयुग, ज्ञानप्रकाश-इत्यादि नियतकालिकांतून आणि वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेली आहे, वाचकाना तिच्या सामान्य स्वरूपाची ओळख आहेच. तरी प्रस्तुत काव्यसंग्रहात प्रसिद्ध-अप्रसिद्ध आजपावेतो लिहिलेल्या सर्वच कविता संकलित केल्या आहेत, त्यामुळे वाचकास परिचित कवितांच्या-बरोबर अपरिचित कविता पण वाचावयास मापडतील आणि त्याचा आनंद द्विगुणित होईल. अलीकडे कोणाचे ना कोणाचे जुने नवे काव्यसंग्रह दर आठवड्याला नाहीं, तरी निदान दर महिन्याला एक, अशा द्रुतगतीनें प्रसिद्धि पावत आहेत; ह्या मानाने प्रस्तुत काव्यसंग्रह आधींच कसा प्रसिद्ध झाला नाहीं ह्याचे कोणास सकृद्दर्शनीं आश्चर्य वाटण्याचा संभव आहे; परंतु श्री. गोखल्याच्या कवितेचा आणि त्याच्या कवितेत ज्या त्याच्या प्रकृतीचे प्रतिबिंब स्पष्ट उमटले आहे त्या प्रकृतीचा विचार केल्यास हें आश्चर्य फार वेळ टिकणार नाहीं. श्री. गोखल्याची ही कविताकन्या प्रसिद्धिलोलुप नाही, इतकेच नव्हे तर ती प्रसिद्धिविन्मुख आहे असें म्हटले तरी चालेल. वर्डस्वर्थने वर्णिलेल्या आपल्या निसर्गदुहितेप्रमाणें श्री. गोखल्याच्या कवितेची स्थिति आहे. **'दूर राहे जनता न जेथ दाटे। जेवि उमलें सुम दृष्टिआड वाटे.॥'** अर्थात् तिच्या या शालीनतेमुळे तिच्या सौंदर्याची हानि न होता ते जास्तच खुलून दिसते. उपमन्यूनें म्हटल्याप्रमाणे "मधुर हि पयः स्वभावतो ननु कीदृक् सितशर्करान्वितम् ।" तशात ही शालीनता तिच्या वयोमानास साजेशीच आहे. श्री. गोखल्याच्या कवितेचा पूर्ण विकास अजून व्हावयाचाच आहे. प्रस्तुत काव्यसंग्रहांत तिच्या बालभावाचा आविष्कार आहे; उष:कालच्या मदहसिताप्रमाणे तिच्या भावी उत्कर्षाचा हा पूर्वरंग होय. मिल्टनच्या शब्दांत सांगायचे म्हणजे "The childhood shows the man। As morning shows the day"
'उषा दाविते भास्कराच्या प्रभेला। जसें बाल्य तें सूचवी यौवनाला॥'

असो. एवढा प्रस्ताव करायचें कारण इतकेंच कीं, मम्मटांनीं सांगितलेल्या काव्यनिष्पत्तीच्या अनेक हेतूपैकीं 'काव्यं यशसे' हा हेतु प्रस्तुत काव्य-संग्रहाच्या अवताराला कारणीभूत झाला नाही. आज ४।५ महिने झाले हा काव्यसग्रह छापून तयार आहे तरी मला माझ्या नित्याच्या अनेकविध व्यवसायांमुळे तत्सबधीं माझे कर्तव्य करतां आले नाहीं. इतका उशीर झाला म्हणून माझ्या कविमित्रांना खती वाटली नसेल, पण त्यांच्या बधूच्या आणि इतर आसेष्टजनांच्या सहनशीलतेची हा विलब म्हणजे एक कठीण कसोटीच होती. ह्या भयकर दिव्यातून ते सर्व पार पडले. मला मात्र—न कळत का होईना—पण या झालेल्या बेसुमार दिरगाईबद्दल 'अपराधी नामाह' 'अपराधी नामाह' असें म्हणून क्षमा मागितलीच पाहिजे.

एकामागून एक प्रसिद्ध होणाऱ्या हल्लींच्या युगातील काव्यसग्रहात आणि प्रस्तुत काव्यसग्रहात जसें साम्य तसेंच वैषम्य पण दिसून येईल. ह्या पुस्तकात ग्रथित केलेल्या बऱ्याच कविता छोटेखानी इग्लिश कविगीतांच्या वळणाच्या आहेत. अशा कवितांना त्रुटित म्हणणे सर्वस्वीं अनुचित होय. आदि-मध्य-अवसान या अवस्थात्रयीने समन्वित, मानवीदेहाप्रमाणे किंवा वृक्षा-प्रमाणें मूल-मध्य शिखरासारखी ज्याची रचना वरवर पाहणारानासुद्धां आपल्या सपूर्णतेची साक्ष पटवते, त्या कवनाना त्रुटित हे नांव कसे शोभेल ? तसेच ह्या काव्याना स्फुट कवने हेही नांव योग्य होणार नाहीं. स्फुट कवने म्हणजे प्रासंगिक कवने. कोणीं केले तुतारीवर काव्य आपण करू या अलगुजावर, आज झाला राजाला पुत्र—करू या आपण त्याच्या पुत्रजन्माचे कौतुक, उद्यां आली सक्रांत करा काव्याचा तिळगूळ. हीं तिन्ही प्रासगिक काव्यां-चींच उदाहरणे. इग्लिशमध्ये याना occasional verse असे नांव आहे, तें अन्वर्थक आहे. आणि त्यपेक्षांही या प्रासगिक कवनांचे फ्रेंच नाव 'vers de socie´te´' जास्त समर्पक आहे. तात्पर्यार्थ इतकाच कीं, प्रास-गिक किंवा स्फुट कवनांत अन्तर्यामींचा जिव्हाळा नाहीं. उलट प्रस्तुत काव्यसंग्रहांतील कवनें श्री. गोखल्याच्या तीव्रसवेदनाची, रसिकतेची, जाज्वल्य अनुभवांची प्रतीति देतात. ती कविहृदयाचा ठाव घेऊन निघालीं आहेत. त्यांना त्रुटित म्हणणें हें जसें अनुचित तसेच स्फुट कवने किंवा प्रासगिक कवनं हेही नांव सर्वथा अयोग्य होय. भावगीत हें नांव वीणा-

काव्य, खडकाव्य, वैणिक यांच्यापेक्षां निःसंशय कर्णमधुर आहे; तरी त्यांत अव्याप्तीचा मोठाच दोष आहे. कारण अशा काव्यांना भावनेची जितकी अवश्यकता आहे तितकीच विचाराची पण आहे. आणि जरी कांहीं काव्यांत भावनेचा उत्कर्ष झालेला दिसला तरी या प्रकारच्या छोटेखानी काव्याना सरसहा भावगीत म्हणणे युक्त होणार नाहीं. ब्रॅाडलीने (Bradley) एका ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें माणसाचा चेहेरा वर्ण्यविषय असता, 'डोळे' मनोभावना चागल्या तऱ्हेने व्यक्त करितात म्हणून 'चेहेरा' म्हणजे 'डोळे' असें जर कोणी म्हणू लागला तर त्याचे म्हणणे कसे कोणाला सम्मत होणार ? तद्वतच या भावगीत लक्षणाची स्थिति आहे. मला स्वतःला कविगीत हेंच नाव बरे वाटते. इग्लिशमध्ये ज्याना Lyrics (कविगीते) म्हणतात त्यात इतर काव्यगुण असून एक गाण्याचें अग असते. हाच त्याचा विशेष होय. तथापि हे गाणे काव्यरचनेतील गाणे, त्याचा सगीतशास्त्राशीं वस्तुतः काहींच सबध नाहीं. म्हणून मला या छोट्या पण श्रुतिमनोहर काव्यांना कविगीत म्हणावेसे वाटते. टेनिसन कवीने आपल्या एका उत्कृष्ट लघुकाव्यात ह्या कविगीताची महती वर्णन केली आहे. कवि एकातात गात असता सर्व पशुपक्ष्याचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले, नभोमंडलात त्वरेनें धाव घेणारा हंस तेथेच थबकला, चण्डोल थेट कवीच्या पायापाशीं येऊन उतरला, सर्पाने अडोसा धरला आणि बहिरी ससाण्याने आपल्या भक्ष्यावर पाय ठेवला होता तरी तो निस्तब्ध दृष्टीने कवीकडे पहात होता. आणि बुलबुल पक्षी म्हणाला मी पुष्कळ गाणीं गातो, परतु या गाण्यातील आनद काहीं और आहे, त्यात जगाच्या भावी मगलस्थितीचे वर्णन आहे. टेनिसनने ह्या लघुकाव्याला Poet's Song, कविगीत असेच नाव दिले आहे. इतर गाणीं अर्थविचारशून्य असतात. कवीच्या गाण्यात उदात्त कल्पना, भावना, विचार असतात आणि त्याच्याच जोडीला श्रवणसुख पदलालित्यादि गुण असतात. ही दोन्ही लक्षणें 'कविगीत' शब्दात अतर्भूत होतात, तेव्हां कविगीत हेंच नांव मला पसत करावेसे वाटते.

असो; हें एक प्रकारचें साम्य झालें. श्री. गोखल्यांची कविता आधुनिक कविगीत (Lyrical) संप्रदायाची आहे. कारण गोखले हे कविश्रेष्ठ केशव-सुतांचे अनुयायी आहेत. त्यांच्या काव्यस्फूर्तीचा उगम पुष्कळ वेळां केशव-

सुतांच्या कवितेत सांपडतो आणि केशवसुतांना उद्देशून लिहिलेल्या एका सुंदर काव्यांत केशवसुताना सेनाधिप कल्पून आपण त्यांचे एक नम्र सैनिक आहो, अशी त्यांनीं त्याच्या शालीनतेला साजेशी कबूली पण दिली आहे.

" उंच तयाचा प्रतापशाली झेंडा फडकत राही
जीवेंभावें करी पहारा चरणीं एक शिपाई."

केशवसुतांच्या मार्गाने गेलेल्या इतर आधुनिक कवींप्रमाणेच श्री. गोखले यांची पुष्कळशी कविता अन्तर्मुख आहे; त्याच्या वैयक्तिक गुणावगुणांची प्रतिच्छाया त्यांत आढळेल. हीं त्यांचीं कवनें म्हणजे त्याच्या कल्पनाचीं, भावनाची, विकाराचीं शब्दचित्रे होत. अशा प्रकारच्या या काव्यससाराला सूर्याभोवतीं संतत चक्राकार फिरणाऱ्या ग्रहमालेची किवा कमलाच्या सभोवार घिरट्या घालणाऱ्या मधुपमालेची उपमा शोभेल. हे जरी खरे असले तरी श्री. गोखले याची दृष्टि भावनेने सर्वस्वीं विकृत होत नाहीं; त्याच्या मनावर जितके भावनेचे तितकेच विचाराचे पण वर्चस्व असते, अतएव त्याना सर्वस्वीं अन्तर्मुख कवि असे म्हणणे वाजवी होणार नाहीं. तथापि एकंदरीत त्याची गणना अन्तर्मुख कवीतच करावी लागेल. हे दुसऱ्या प्रकारचे सादृश्य.

तिसरी एक गोष्ट अशी कीं, इतर काव्यसग्रहाप्रमाणेच प्रस्तुत काव्यसग्रहातील विषय लौकिक, ऐहिक, व्यावहारिक आहेत. त्यात परमार्थविद्येचा किंवा ईशभक्तीचा एकच सूर ऐकू येत नाहीं. सृष्टिवर्णन, मुलाचे व फुलाचे सौंदर्य, गरिबाच्या दुःस्थितीबद्दल वाटणारी हळहळ, मातृप्रेम, आपल्या देशावरील आणि कवितेवरील प्रेम, इत्यादि श्री. गोखल्याच्या काव्याचे विषय आहेत. चौथे एक सादृश्य वृत्तासबधीं आहे 'बिकट वाट वहिवाट नसावी', 'भूपती खरे ते वैभवसुख', 'आजि अक्रूर हा,' शार्दूलविक्रीडित, साकी, दिंडी अशा प्रकारच्या चाली आणि वृत्तें केशवसुत, विनायक वगैरे आधुनिक कवींच्याप्रमाणें श्री. गोखले पण वापरतात.

ह्या वर सांगितलेल्या चार गोष्टींत गोखल्याचे इतर कवींशीं साम्य आहे, परंतु इतर बाबतींत त्यांची कविता टिळक, केशवसुत, गोविन्दाग्रज यांच्या नंतरच्या पण गोखल्यांशीं समकालीन असलेल्या नव्या पिढींतील कवींच्या कृतींशीं विसदृश आहे. छोट्या गोष्टीची मोठ्या गोष्टीशीं तुलना

करायची झाली तर गोखल्यांची कविता वाचली म्हणजे वर्डस्वर्थची आठवण होते, असे म्हणायला हरकत कांहीं नाहीं. वर्डस्वर्थनें आपल्या १७९८ च्या काव्यसंग्रहाची जेव्हा दुसरी आवृत्ति काढली (१८०१) त्या वेळेस तिला एक प्रस्तावना जोडली. ह्या प्रस्तावनेत त्याने आपण प्रचलित काव्य-पद्धतीशीं विसंगत अशी काव्यरचना का केली आणि या आपल्या नवीन तऱ्हेच्या काव्यनिर्मितीच्या मुळाशीं असलेलीं तत्त्वे आणि हेतु हीं विशद करून सांगितलीं आहेत. आपण गरीब शेतकरी, धनगर वगैरे कनिष्ठ वर्गाचीं सुखदुःखे वर्णन करायचें ठरविले; तसेंच मातृप्रेम, भ्रातृप्रेम, देशा-वरील प्रेम इत्यादि ज्या मनोवृत्ति आबालवृद्धांना परिचित आणि सर्व मनुज-जातीला सामान्य आहेत त्यांचा समावेश आपल्या काव्यांत करावयाचा. तिसरी गोष्ट, भाषा अगदीं साधी, सोपी, अलंकारविरहित, सामान्य लोकांच्या तोंडीं असलेली पण व्याकरणशुद्ध अशी वापरायची. हे आपल्या काव्य-निर्मितीचे हेतु सांगून, आपल्या काव्याचे परिशीलन करताना वाचकांनीं जर हे हेतु मनात ठेवले तर त्यास या कविता वाचून आनंदप्राप्ति होईल, असे त्याने अभिवचन दिले आहे. श्री. गोखल्याच्या कवितेत वर उल्लेखि-लेले विषय आढळून येतात. 'अश्रूचा पाऊस' 'एक जुनी व नवी गोष्ट' 'काळनदीवर' 'मंजुळीचा दादा' 'तारू' या काव्यातले सर्व प्रसंग ज्यांना आपण कनिष्ठ वर्ग म्हणतो त्यांच्याच आयुष्यातील आहेत. तसेंच मनुज-जातीला सामान्य अशाच मनोवृत्तीचे वर्णन त्यांनीं आपल्या काव्यात केले आहे. आईचे आणि तिच्या मुलाचे परस्पर प्रेम हा त्यांचा नेहमींचा विषय, त्याप्रमाणेच मुलाचे सहजमनोहर बोलणेंचालणे, त्याच्या पवित्र मधुर दर्शनानें वाटणारा उल्हास हाही त्याचा एक आवडीचा विषय आहे. परमेश्वरावरील प्रेम, देशावरील प्रेम हा त्याच्या काव्याचा तिसरा विषय, वरील दोन्ही विषयासारखाच सर्वजनसामान्य आहे. आणखी एक गोखल्यां-च्या काव्याचा विशेष म्हणजे त्याच्या भाषेचे सहज साधे सौंदर्य हा होय. श्री. गोखल्याना चित्रमय, नादमधुर, उदात्त, गंभीर अशा शब्दांचा हव्यास नाही. भाषा ही अर्थव्यक्तीचे साधन आहे, भाषा हेच साध्य नव्हे अशी त्यांची समजूत आहे. टॉलस्टॉयने (Tolstoy) म्हटल्याप्रमाणे लेखनशैली (Style) ही एखाद्या जाड कांचेसारखी (Plate-glass) असावी. कांच जशी

आपल्यापलीकडे असलेले पदार्थ स्पष्ट करून दाखविते तशीच कवीची लेखन-शैली त्याचा अर्थ स्पष्ट करून दाखविते. हेंच तिचें मुख्य कर्तव्य. अर्थात् ज्या समर्पकतेची, आवेशाची, मधुरतेची, कोमलतेची अर्थाला अवश्यकता असेल त्या त्या सर्व गुणांचा ती अवलब करते. परतु आपल्या मोहकतेने, नादमाधुर्यानें, चित्रमय चमत्कृतीने वाचकाचे मन अर्थाकडून आपल्याकडे वेधून घेत नाहीं. आपल्या अर्थव्यक्तीच्या कार्याला इतर गुणांचा जितका आश्रय करावा लागेल तितकाच करते. विषय जर क्रूर असेल तर ती क्रूर होईल, मृदु असेल तर मृदु भासेल आणि मधुरकोमल असेल तर ती मधुरकोमल बनेल. भाषा ही अर्थाची दासी आहे, तो सांगेल त्याप्रमाणे तिने वागले पाहिजे. हे साधेंच तत्त्व आहे पण कित्येक लेखकाच्या ते ध्यानींमनींही नसतें. शब्द गंभीर आहेत, उदात्त आहेत, कर्णमधुर आहेत, जुन्या बखरींत आणि काव्यांत ते वापरलेले आहेत म्हणूनच त्यांना ते वापरावेसे वाटतात. औचित्य हा सर्व गद्यपद्यरीतींचा आत्मा आहे, ह्या नियमाचा त्याना विसर पडतो, आणि काय आपले भाषेवर प्रभुत्व आहे, कशी सुदर सुललित आपली लेखनशैली आहे, अशी त्याची भावना होते. आणि एकदां का लेखक या भावनापिशाचिकेच्या तावडींत सापडला, म्हणजे ती नाचवील त्याप्रमाणे तिच्या करांगुलीवर त्याला नाचावे लागते. अशा स्थितींत अर्थ आणि भाषा यांचे सेव्यसेवकाचें नाते जाऊन भाषेला नसतेच महत्त्व येते. 'आधि होती घरची दासी । पट्टराणी केले तिसी ॥' –इतके विलक्षण स्थित्यतर झाल्या-नतर त्या दासीच्या उन्मत्तपणाला काय पारावर राहाणार ! औचित्याला पायाखालीं तुडविणारे हे भाषेचे थैमान सहृदय वाचकांना अत्यत कष्टकर होते. आधुनिक मराठी गद्यपद्यवाङ्मयात अशा प्रकारचीं दोषस्थळें पुष्कळ सांपडतील. अर्नॉल्डने शेक्सपिअरच्या बहुविध गुणाचे वर्णन करतांना त्याने आपल्या काव्यरीतीचें विषयानुरूप योग्य ते नियमन न करिता तिला स्वैर विहार करू दिला म्हणून त्याला दोष दिला आहे. आणि शेक्सपिअरच्या या दोषाचे अनुकरण करणारे कीट्स् वगैरे कवि अर्नॉल्डला या बाबतींत आदरणीय वाटत नाहींत. स्विनबर्नचें (Swinburne) गद्य (आणि बरेंचसे पद्य) ह्या दोषानें सर्वत्र ग्रासलेलें आहे. श्री. गोखल्यांची कविता ह्या दोषापासून अलिप्त आहे. सामान्यतः त्यांच्या कवितेचा पेहराव साधा

असतो, तरी साधेपणा म्हणजे लक्तरें पांघरणें नव्हे, हें ते जाणतात. तसेंच काव्यशैली म्हणजे भरजरी वस्त्रें पांघरून पांचही बोटांवर पांच आंगठ्या घालून रस्त्यावरून सकाळ संध्याकाळ मिरवत जाणें अशीही त्यांची समजूत नाहीं. विषयाला अनुरूप असेल त्या त्या काव्यरीतीचा ते अवलंब करतात.

आणखी एका बाबतींत श्री. गोखल्यांचे काव्य अर्वाचीन मराठी कवितेहून विभिन्न स्वरूपाचे आहे. वर्डस्वर्थचा साधेपणा जसा त्याच्या कवितेत वारंवार प्रत्ययास येतो, तसेच वर्डस्वर्थप्रमाणे त्यांनींही आपल्या काव्यांत सामान्य—नव्हे, निकृष्ट वर्गाच्या—आयुष्यातील सुखदुःखांचे प्रसंग वर्णिले आहेत. अर्वाचीन इंग्रजी कवितेचे हे एक मुख्य लक्षण आहे. लीओनार्ड वूल्फ (Leonard woolf) नांवाच्या एका सुप्रसिद्ध रसिकानें म्हटले आहे कीं, वाङ्मयाच्या जगात सामान्य मनुष्याचा जन्म फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या सुमारास (१७८९) झाला. ह्या नवीन वाङ्मयाच्या युगाला आरंभ व्हायच्या आधीची बहुतेक काव्ये राजा, राणी, प्रधान, अमात्य, अमीर-उमराव, त्याचे पराक्रम, क्रीडा, कलह, कारस्थाने, उत्कर्षापकर्ष इत्यादिकाच्या वर्णनांनीं गजबजलेलीं असत; पण फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या सुमारास बर्न्स कवीने सामान्य जन आणि साधे विषय ह्याच्यात सुद्धा विविध प्रकारचे सौंदर्य कसे साठविले आहे हे आपल्या कृतीने सिद्ध केले. 'सामान्य तें तत्त्व घेवोनि आधार निर्मी बरी काव्यसिंहासन' असे वर्डस्वर्थने बर्न्सच्या काव्याचे वर्णन केले आहे आणि ह्या बर्न्सचा उपदेश पूर्ववयात आपल्या मनावर चांगला बिंबला असेही त्याने सांगितलें आहे. बर्न्सचा कित्ता वर्डस्वर्थने गिरविला, वर्डस्वर्थच्या पाठीमागून टेनिसनने तीच परंपरा चालविली. टेनिसनने तर प्रांजलपणे कबूल केले आहे.—

"Plowmen, Shephards, have I found and more than once and still could find.
Sons of God and Kings of men in utter nobleness of mind."

टेनिसनच्या नंतर हे सामान्य मनुष्याच्या चरित्रकथनाचें कार्य डेव्हिझ् (Davies) मेसफिल्ड (Masefield) वगैरे आधुनिक इंग्रजी कवि उत्तम रीतीने चालवीत आहेत. कविवर्य केशवसुतांनीं वर्डस्वर्थच्या काव्याचे चांगले परिशीलन केलें होतें, ह्याचा पुरावा केशवसुतांच्या स्वतःच्या काव्यांत जागोजाग सांपडेल.

निकृष्ट मानलेल्या अंत्यजाच्या मुलास उद्देशून त्यांनीं एक कविता लिहिली आहे. ही कविता प्रस्तुत विधानाचे एक प्रत्यंतरच होय. श्री. गोखले हे केशवसुतांचे अनुयायी आहेत. त्यांनीं आपल्या काव्यांत पुष्कळ वेळा सामान्य मनुष्याच्या आयुष्याची कष्टप्रद कहाणी निवेदन केली आहे. ते निकृष्ट वर्गाचीं दुःखें आत्मसात् करून घेतात आणि मग त्याचे वर्णन करतात. इतर आधुनिक कवि या उपरिनिर्दिष्ट निकृष्ट वर्गाचा अगदींच परामर्ष घेत नाहींत असे नव्हे, तरीपण अतर्यामीच्या उमाळ्यापेक्षां हा एक नवीन काव्य-विषय आहे, आपल्यालाही तो रंगविण्याचे कसब आहे, इत्यादि हेतूच त्यांच्या काव्यनिर्मितीच्या मुळाशीं असतात असे म्हणणे गैरवाजवी होणार नाहीं.

प्रस्तुत काव्यसंग्रहाचा आणखी एक विशेष असा आहे कीं, त्यांत शृंगाररसापेक्षां करुण आणि वत्सल रस जास्त प्रमाणांत आढळून येतील. श्री. गोखल्यांचे काव्य प्रशान्त, गंभीर, विशुद्ध, प्रेमळ, शालीन अशा स्वरूपाचे आहे. उत्तान शृंगाराचें वर्णन त्यांत फारसे कोठे सांपडणार नाहीं आणि त्यांच्या काव्यांत जो थोडा शृंगार आहे त्याने सदभिरुचीचे नियमन झुगारून दिलेलें नाहीं. निसर्गतःच गोखले यांचा करुण आणि वत्सल रसां-कडे जास्त कल आहे, आणि त्यातून त्यांना विनोदाची थोडीबहुत देणगी असल्याकारणाने मनोविकारांचा अतिशय मुळींच बाधक होत नाहीं. विनोदी मनुष्याची तारतम्यबुद्धि नेहमीं जागृत असते. त्यामुळे विनोदी कवीची भावना वाहवत जाऊन त्याच्या काव्यात रसाचा रसापकर्ष बहुधा होणार नाहीं. विनोद हा भावनेच्या मंदिरेवर एक उत्कृष्ट उतारा आहे. विनोदी माणसाचे डोकें भावनेने प्रक्षुब्ध झाले तरी ताळतंत्र सोडीत नाहीं. विनोदी कवि आकाशांत भराऱ्या मारीत असला तरी त्याचे पाय जमिनी-वर निश्चल, निस्तब्ध जणू काय तेथे ते खिळलेलेच असतात. ह्या बाबतीतहि श्री. गोखल्यांचे इतर समकालीन कवींशीं वैधर्म्यच आहे.

श्री. गोखल्यांच्या काव्याचे जे हे मधुर, प्रशांत, गंभीर, संयमशील असे स्वरूप आहे त्याचे दुसरें एक कारण असे आहे कीं, त्यांचे चित्त जितकें संवेदनानुकूल आहे तितकेंच तें विचारप्रवण आहे. त्यांच्या कवितेत भावना आणि विचार यांचा योग्य प्रमाणांत मिलाफ झाल्याकारणानें भावना बेफाम झालेली दिसणार नाहीं. विकाराच्या गतिचक्राला विचाराचा प्रतिरोध

आहे. श्री. गोखल्यांच्या मनाची घडणच अशी आहे कीं, ज्या क्षणीं विकार त्याच्या मनांत प्रक्षुब्ध होतो त्याच क्षणीं विचारही तेथेंच जन्मास येतो. श्री. गोखल्यांची बुद्धि (Intellect) आणि अतःकरण परस्पराचा घातपात करीत नाहींत; उलट ती एकमेकाला उपकारक आहेत. भावनेसारखीच गोखल्याची कल्पनाशक्तीही प्रबल आहे. परतु तिला बुद्धीचे, विचाराचे नियत्रण असल्याकारणाने ती कधीं वेडेवेडे चार करितांना दिसणार नाहीं.

अर्नोल्ड नामक सुप्रसिद्ध रसज्ञाने काव्य म्हणजे मनुजससारावर झालेली कवीच्या विचाराची प्रतिक्रिया " Poetry is the powerful application of ideas to life " असे काव्याचे लक्षण केले आहे. प्रतिक्रिया म्हणजे काय, ती कशी होते ह्या दोन्ही मुद्द्याचे विवरण अर्नोल्डने स्पष्ट आणि सुलभ शब्दात केले आहे. मनुजससारातील मुख्य प्रश्न हाच असतो कीं, कोणच्या तऱ्हेने ही आपली ससारयात्रा घालविली असता आपल्याला अतःसुख, शाति, समाधान आणि स्वातत्र्य मिळेल. हेच जीविताचे मुख्य कर्तव्य; सर्वात अत्यत महत्त्वाचा प्रश्नही हाच; आणि ज्या मानाने कवीने आपल्या काव्यात या प्रश्नाचा उलगडा केला असेल त्या मानाने तो कवि श्रेष्ठ आणि महनीय ठरेल. काव्यात रचनाकौशल असेल, कवीची शब्दाची निवड चतुर आणि निर्दोष असेल, उपमाद्यलकाराचा त्याने योग्य स्थली उपयोग केला असेल, वृत्तावर त्याचे अनुपम प्रभुत्व असेल पण ही सर्व काव्याची अगे उपागे होत. काव्याचा आत्मा त्यात नाही, तर तो काव्यातर्भूत तत्त्वसमूहात आहे. अफाट अशा या ससृतिसागराचे निरीक्षण करून आपल्या विचारसामर्थ्याने त्यात प्रत्यहीं प्रत्ययास येणाऱ्या सत्य, सौंदर्य, औदार्य, ऐश्वर्य, प्रीति, आशा, नीतिसामर्थ्य, बुद्धिसामर्थ्य, मृत्यूच्या पलीकडे जाऊन आत्म्याच्या अविनाशी स्वरूपाची खात्री पटविणारी श्रद्धा इत्यादि गोष्टीसबधी कवि विनिश्चित सिद्धांत ठरवितो आणि ते आपल्या निरतिशय मधुर वाणीने सामान्य जनसमूहाला समजावून सागतो. अर्नोल्डच्या मते काव्याचे ध्येय नैतिक आहे, पण त्याने असेही सागितले आहे कीं, 'नीति' या शब्दाचा प्रस्तुत प्रकरणीं बराच व्यापक अर्थ घेतला पाहिजे. A large sense is ofcourse to be given to the term *moral*. Whatever

bears upon the question 'how to live' comes under it. वर्ड्स्वर्थ-सारख्या महाकवीचा हाच विशेष आहे कीं, तो आपले सृष्टिविषयक आणि मनुजजातिविषयक विचार निरनिराळ्या विषयानुरोधानें आपल्या काव्यांत ग्रथित करतो. A great poet receives his distinctive character of superiority from his application to his subject, whatever, it may be of the ideas "On man, on nature, and on human life" which he has acquired for himself

काव्याचे ध्येय नैतिक असले तरी कवि हा पुराणिक नव्हे किंवा कीर्तनकार पण नव्हे. काव्यातील नीतितत्त्वें निगूढ असतात. 'गरिबांवर दया करा' 'दुष्काळपीडितांना मदत करा' 'मुक्या जनावरांना ममतेने वागवा' 'मातापितराशीं प्रेमभावाने वागा' अशी एखादी नीतितत्त्वांची जंत्री करून सर्वकाल तिची तो घोषणा करीत बसत नाहीं. कवीला जें कांहीं तत्त्व जनतेच्या मनावर बिंबवावयाचे असेल ते तो मनोवृत्तीच्या द्वारें आणि कल्पनाशक्तीच्या प्रभावाने व्यक्त करतो. आपाततः रूक्ष, नीरस, कर्कश अशीं तत्त्वे कवीच्या प्रदीप्त भावनावन्हींत सापडलीं म्हणजे तेजस्वी आणि मनोहर दिसू लागतात. जे तत्त्वज्ञान त्याच्या साहजिक स्थितींत जड, अचेतन असतें ते कवीच्या भावनेच्या मुशींत ओतले म्हणजे द्रवरूप होतें आणि मग कल्पनाशक्तीच्या साहाय्यानें त्याला मूर्तस्वरूप आलें म्हणजे ते काव्यपदवीला पोचते. कवीची कल्पनाशक्ति ही प्रसिद्ध अरबी गोष्टींतील दीपासारखी आहे. अमूर्ताला मूर्त करणें, अचेतनाला सचेतन करणें, दूर असेल ते समीप आणणे, समीप असेल ते दूर नेणें, प्रत्यक्षाला अप्रत्यक्ष करणे व अप्रत्यक्षाला प्रत्यक्ष करणें–हीं सर्व कार्यें करण्याचें सामर्थ्य एकट्या कल्पनाशक्तीचेंच आहे. कवीची मनोवृत्ति क्षुब्ध झाली कीं, कल्पनाशक्तीच्या लीला सुरू होतात आणि तत्क्षणींच कवि हे आपले परिचित दुःखचिंतामय जग सोडून देऊन कल्पनेच्या साम्राज्यांत स्वच्छंद विहार करायला लागतो. कल्पनाशक्तीच्या सजीवनी विद्येनेंच कवि विधात्याशीं स्पर्धा करणारी आपली सृष्टि निर्माण करतो. ह्या नूतन कविनिर्मित सृष्टींतच आपल्याला चारुदत्त भेटतो, वसन्तसेनेची आपली ओळख होते, तेथेंच आपल्याला प्रियंवदेचें नर्मगर्भसभाषण ऐकायला सांपडतें. 'शापादपि

शरादपि' असें कल्पनाशक्तीचें दुहेरी सामर्थ्य आहे. अमूर्त तत्त्वाला मूर्त-स्वरूप आणण्याचें काम जसें ती करते, तसेंच हीन दीन चिरपरिचित अशा वस्तूतील अदृश्य, अलौकिक मनोहारिता कल्पनाशक्तीच व्यक्त करून दाखविते. तात्पर्य काय कीं, कवि आपलें तत्त्वज्ञान, विचार मनोवृत्तीच्या आणि कल्पनेच्या द्वारें जगाला समजावून सांगतो. कवीचे विचार जेव्हां भावनावन्हींत द्रवरूप होतात तेव्हांच काव्यनिष्पत्ति होते. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यं' अशी जी साहित्यदर्पणकारानीं काव्याची व्याख्या केली आहे तेथे हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. मम्मटांनीं काव्योपदेशाची प्रियपत्नीच्या मधुर मोहक आलापाशीं–'कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे'–जी तुलना केली त्यावेळीं मम्मटाच्या मनात हाच आशय असला पाहिजे. आणि अॅर्नाल्डला या गोष्टीचा विसर पडला असे मुळींच नाहीं. त्याने असे स्वच्छ सागितले आहे कीं, "Poetry is the application of moral ideas to life under the conditions immutably fixed by tne laws of *Poetic beauty* and *Poetic truth.*"

अॅर्नाल्डनें काव्याचे मुख्य लक्षण म्हणून जे सागितले आहे ते श्री. गोखल्याच्या काव्यासंबधीं ततोतंत खरे आहे. विचार हाच त्याच्या कवितेचा पाया आहे. आणि सकाळ–सध्याकाळ लहानमोठ्या वस्तूतील तत्त्वसशोधनात ते निमग्न असतात. त्यानीं आपल्या काव्यसृष्टींत जे निरनिराळे अनुभव वर्णन केले आहेत त्या सर्वावर त्यांच्या विचाराची प्रतिक्रिया झालेली दिसून येईल आणि त्याच्या कवितेचे जे प्रशांत गंभीर स्वरूप आहे त्याचेही कारण हे त्यांचे तत्त्वसशोधनच होय. अर्थात् त्याना प्रतिभेच्या सामर्थ्याने–नैयायिकाच्या पद्धतीने नव्हे किंवा प्रयोगशाळेतील उपकरणसामग्रीच्या साहाय्यानें पण नव्हे–ज्या तत्त्वांची जाणीव झाली आहे तीं तत्त्वे त्यांनीं भावनेच्या व कल्पनेच्या द्वारे अभिव्यक्त केलीं आहेत, म्हणून त्याच्या काव्याचे रामणीयक कोठे बिघडलेलें नाहीं. पुष्कळ वेळां त्याच्या मनाची खळबळ होते, त्यांच्या कल्पनेला विलक्षण स्फुरण चढते, पण त्यांच्या मनाच्या शक्ति विचाराच्या आधीन असल्याकारणानें त्यांच्या काव्यात बाष्कळ शृंगार, अचकट विचकट विनोद, देशाभिमानाचे पोकळ अवडबर इत्यादि गोष्टींचा पूर्ण अभाव आहे. श्री. गोखल्यांची ही कविताकन्या आपल्या मुग्धमधुर

सौंदर्यानें रसिकचित्ताचे आकर्षण करते; पण ती संयमशील आणि विचारवती आहे म्हणून रसिकजनांच्या आदराला पात्र होते.

काव्याचे ध्येय नैतिक आहे. मनाच्या समुल्लासाबरोबर मनाची समुन्नति झाली पाहिजे असें म्हणणारे अर्नोल्डसारखेच त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेले आणि त्याच्यानंतर उदयास आलेले पुष्कळ ग्रंथकार आहेत. प्लेटो, हॉरेस (Horace),रस्किन, कार्लाइल, एमर्सन वगैरे लेखक नीत्युपदेश हेंच काव्याचे ध्येय आहे असे मानतात. आमच्याकडेही दण्डी, मम्मट व इतर साहित्यशास्त्रज्ञ वरील मताचाच पुरस्कार करतात. उलट काव्य ही एक कला आहे, सौंदर्यनिर्मिति हें तिचे कार्य आणि मनोरंजन हें तिचे एकच ध्येय असें मत प्रतिपादन करणारे अनेक रसज्ञ आहेत. अरिस्टॉटल, हेगेल, पेटर, सध्यांचा एक चतुरस्र लेखक ग्रीनिंग त्याम्बार्न—ही सर्व मंडळी अर्नाल्डच्या विरुद्ध पक्षाचे समर्थन करतात. Art for Art's sake हें त्याचे ब्रीदवाक्य; कलेच्या प्रांतांत नीति, धर्म इत्यादि सर्व विचार त्याच्यामतें अप्रस्तुत होत. 'धर्मार्थकाममोक्षाणां वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्तिं प्रीतिंच साधुकाव्यनिषेवणम् ॥' हा श्लोक जर त्यानीं वाचला तर त्याना अनावर हंसू कोसळेल. वस्तुतः ह्या दोन्ही परस्परविरुद्ध मताची संगति लावणे कठीण नाहीं. उत्कृष्ट प्रतीचे जे काव्य असतें त्यात नीतिविरुद्ध कांहीं असणारच नाहीं. नीतीचा प्रत्यक्ष उपदेश तें करीत नाहीं, पण अप्रत्यक्षपणे वाचकाच्या मनावर उत्तम काव्यपरिशीलनाचा नीत्यनुकूल असाच परिणाम होईल, यात तिळमात्र संदेह नाहीं. असो; ह्या वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल लावण्याचें हे स्थल नव्हे. प्रस्तुत प्रकरणीं मला एवढीच गोष्ट नमूद करावीशी वाटते कीं, अर्नोल्डच्या व्याख्येनुसार जे काव्यरचना करतात—न कळत का होईना—ते बेहोषपणानें काव्यसृष्टींत धांगडधिंगाणा घालतांना दिसणार नाहींत. काव्याचे नैतिक ध्येय कवीला संयमशील करील हे खास. आज आपल्या मराठी भाषेच्या वाङ्मयसृष्टींत अशा संयमशील लेखकाची जरूर आहे. बेतालपणा कोणीही करील; स्विनबर्नसारख्या प्रतिभासंपन्न लेखकानें तो केला तर एकवेळ खपून जाईल; पण ज्यांना स्विनबर्नची प्रतिभा नाहीं त्यांनीं स्विनबर्नचा आवेश आणला म्हणजे ते आपले निरर्थक हसू करून घेतात. श्री. गोखल्याची कविता मला आवडते याचें मुख्य कारण तिच्यामध्यें असलेला संयम हेंच

होय. सध्यांच्या आमच्या संक्रमणावस्थेंत सर्वप्रकारची इष्टानिष्ट काव्यनिष्पत्ति होणे अपरिहार्य आहे आणि मनोरंजन हेच ज्या कवितेचे ध्येय आहे तिचीही वाङ्मयवृद्धीला मदत होत नाहीं असे कोण म्हणेल? तसेच तिच्यांत अनेकविध शब्दचमत्कृति, अर्थचमत्कृति, वर्णनकौशल्य, वृत्तवैचित्र्य—इत्यादि गुण आहेत हेही कोणी नाकबूल करीत नाहीं. म्हणूनच तिनें संयमाचा अभ्यास केला, आणि आपल्या स्वैरवृत्तीला आळा घातला, तर रसिकजन तिचें जास्तच कौतुक करतील, अशी मला खात्री वाटते.

आता एकच मुद्दा राहिला, आणि तो श्री. गोखल्याची ईश्वरविषयक असलेली दृढ श्रद्धा हा होय. जुन्या कवींच्यासंबधीं हा मुद्दा उपस्थितच होत नाहीं. पण सद्यःकालीन बऱ्याच कवींची ईश्वरविषयक श्रद्धा समूळ नष्ट झाली नसेल तर निदान पुसट आणि अधुक अशा अवस्थेत ती असेल. भौतिकशास्त्राच्या ज्ञानाचा हा परिणाम, इंग्रजी विद्येचें हे फल, अशी कोणी या श्रद्धानाशाची कारणमीमासा करतात. आणि श्री. गोखल्याची ईश्वरविषयक श्रद्धा कायम आहे याचेही एक कारण असे असू शकेल कीं, ते इंग्रजी फारसे शिकले नाहीत. त्याचे मराठीचे ज्ञान उत्कृष्ट आहे, आणि संस्कृत पण त्याना चागले येतें. इंग्रजी थोडेबहुत समजते परतु उच्च प्रतीचें इंग्रजी काव्य वाचण्याइतका त्याचा इंग्रजीचा अभ्यास झालेला नाहीं. साप्रतच्या अनवस्थेच्या युगात ईश्वरविषयक श्रद्धा असलेले कवि विरळा आणि साध्या सरळ भक्तिभावानें लिहिलेले काव्य वाचायला मिळणे जवळ-जवळ दुरापास्तच. तेव्हा निर्व्याजसहज प्रेमाने गाइलेली कांहीं ईश्वरविषयक कविगीतें या काव्यसंग्रहात आहेत, हा एक त्याचा विशेषच आहे असे म्हणावयास हरकत नाहीं.

प्रस्तुत काव्यसग्रहात जवळ जवळ १५० लघुकाव्ये आहेत. आपापल्या परीने हीं सर्व कविगीते श्री. गोखल्यांचीं सुखदुःखे, त्याचे विविध विषयावरील विचार, तत्तत्प्रसगांशीं त्यांचे तादात्म्य झाल्यामुळे त्याच्या मनांत उद्भवलेल्या कल्पना, त्याचें आपल्या कवितेवरील तसेच देशावरील व शिशुजनांवरील निःसीम प्रेम, सृष्टिसौंदर्यानें मोहित होणारी त्यांची वृत्ति, गरिबांविषयीं त्यांना वाटणारी कळकळ—इत्यादि गोष्टी व्यक्त करतात. श्री. गोखले हे अन्तर्मुख कवि असल्याकारणानें या काव्यसग्रहातील बहुतेक साऱ्या

कवितांवर त्यांच्या वैयक्तिक गुणविशेषांचा ठसा उमटलेला आहे. हा काव्य-प्रसार म्हणजे त्यांच्या मनःसृष्टीचें एक छोटेंसें छायाचित्र आहे. ज्या अतः-प्रदेशावर कविराजांचे अप्रतिहत शासन आहे, तेथलीं हीं सर्व कमी अधिक किंमतीचीं नाणीं कविनाममुद्रांकित आहेत. हें जसें असावें तसेंच आहे. कवीच्या वैयक्तिक गुणविशेषांचा आविर्भाव त्याच्या कवितेत झाला तरच ती कविगीत नांवाला पात्र होईल. श्री. गोखल्यांचे व्यक्तिनिष्ठ गुणधर्म थोड्याफार अशानीं त्यांच्या सर्व काव्यांत प्रतीत होतात. त्याची कविता—त्यांच्याच शब्दांत सागायचें झालें तर—आपुलकीचें गाणे आहे.

कवि अन्तर्मुख असला म्हणजे बाह्य जगताशीं मुळींच सबध ठेवीत नाहीं, असें कोणाचेच म्हणणें नाहीं. बाह्य जगांतील प्रसगांशीं तो समरस झाला असला तरी आपलेपणा विसरत नाहीं, उलट बाह्य जगतातील विषयाना तो आपलेसे करून टाकतो—हाच त्याच्या प्रतिभेचा विशेष. एखाद्या जलाशयात प्रतिबिंबित झालेल्या तरुलतापुष्पादिकांप्रमाणे जगातील विषय अन्तर्मुख कवीच्या मनांत प्रतिबिंबित झालेले असतात. तो जेव्हा या विषयाचें आपल्या काव्यांत वर्णन करतो तेव्हा ते त्याच्या वैयक्तिक गुणविशेषानीं रगलेले असतात. कवीची मनरूपी काच जर हिरवी असेल तर त्याचें विषयवर्णन तोच रग घेऊन उठेल, आणि तीच काच जर लाल असेल तर विषय-वर्णनाला लाल रग चढेल. अन्तर्मुख कवींना ही वर्णविकृति टाळतां येत नाहीं म्हणूनच थिओडोर वॉट्सने (Theodore Watts) म्हटल्याप्रमाणें त्यांची दृष्टि समर्याद असते (Relative vision). अन्तरिक्षात दूरवर विहरत असलेला पतग जसा त्याला सलग्न असलेल्या रज्जूशीं फारकत करू शकत नाहीं, तसाच अन्तर्मुख कवि आत्मीयत्वाचा धागा तोडू शकत नाहीं. वॉट्स् म्हणतो, अशा कवीची प्रतिभा रज्जुसंदानित विमानासारखी असते (captive baloon). शेक्सपिअर, कालिदास ह्यांच्या दृष्टीला मात्र अशी मर्यादा नाहीं. ते ज्या व्यक्तीचे, प्रसगाचें वर्णन करीत असतील त्या व्यक्तीशीं आणि प्रसगाशीं त्यांचे तादात्म्य होते; त्याचा आत्मा वर्ण्यविषयांत विरून जातो. ह्या विदेहस्थितींत त्यांची आत्मीयत्वाची भावना समूळ नष्ट झालेली असते. ही प्रतिभेची अत्युच्च देणगी क्वचितच कोणाच्या वाट्याला येते, हें वॉट्सचें (Watts) म्हणणें सर्वस्वीं खरें आहे, तरी वॉट्सनेंच

असें सांगितलें आहे कीं, अन्तर्मुख कवि थोडेफार दृष्टिविकल असतात. पण ह्या दृष्टिवैकल्यामुळेंच त्यांच्या काव्यांत एक प्रकारची अलौकिक मोहिनी भरलेली असते. जसा एखादा अन्धपक्षी गात असता दृष्टिवैकल्यामुळेंच त्याची गाण्यांत तद्री लागते तशीच या अन्तर्मुख कवींची त्यांच्या आपुलकीच्या ध्यासामुळेंच काव्यांत एकतानता होते.

श्री. गोखल्यांच्या या १००–१५० कविगीतात कांहीं वृत्तांतविषयक (Lyrical Ballads) आहेत, कांहीं नाट्यसवाद (Dramatic dialogues) आहेत, एखाददुसरें नाट्यगीत (Dramatic lyric) आहे. सृष्टिवर्णन हा कांहींचा विषय आहे तर कांहींत त्यांनीं अन्तर्निरीक्षण केले आहे, आणि आपल्या सुखदुःखाची कहाणी सागितली आहे. कांहीं त्यांचीं काव्यसुमनें ईश्वरचरणीं वाहिलीं आहेत व कांहीं आपल्या आवडत्या कवितेस अर्पण केलीं आहेत. अगदीं सामान्य प्रसग आणि परिचित पदार्थ ज्याचे विषय आहेत अशा त्याच्या बऱ्याच कविता आहेत. मातृप्रेम आणि बालकांचे मातेवरील प्रेम या उभयविध प्रेमाच्या करुणकथा त्यांनीं सांगितल्या आहेत. शिशुजनावर त्यांचें अलोट प्रेम असल्याने शिशुजनांच्या लीला हाच त्याच्या अनेक कविगीताचा विषय आहे. कांहीं कवितात त्यांची उत्कट देशभक्ति दिसून येते आणि कांहींत त्यानीं आपल्याला आदरणीय अशा मित्राचा आणि विभूतींचा गौरव केला आहे. चारदोन कविता प्रियेला उद्देशून लिहिल्या आहेत. इतस्ततः विखुरलेले बरेच स्फुट श्लोक आहेत.

वर दिलेल्या नावनिशीवरून श्री. गोखल्यांच्या काव्यातील वैचित्र्य कोणाच्याही ध्यानांत येण्यासारखे आहे. श्री. गोखल्यांचें मन 'आशा आणि अनुभव' 'भावना आणि कल्पना' 'स्मृति आणि अनुभव' यांचे परस्पर सबंध व एकमेकावर होणारे त्याचे परिणाम इत्यादि मानसशास्त्राचे गहन प्रश्न उकलण्यात जसे चूर होऊन जाते, तसेच ते 'चूक' 'तगरीचे फूल' 'झाडाचीं पानें' अशा सामान्य विषयाकडेही धाव घेतें. एक दिवस 'सिंहगडावर सकाळ' असूनही त्यांना पूर्वकालची स्मृति झाल्याबरोबर चौफेर अधार पसरल्यासारखा वाटतो, तर दुसऱ्या दिवशीं चौफेर अधार पसरला असला तरी 'मित्रा'ची स्मृति होतां क्षणींच तो घनदाट अंधकार विलीन

होतो. एकाद्या प्रसगीं जगाचें कोडे उलगडत नाहीं, कोणाची सहानुभूति नाहीं म्हणून आपले हृद्गत कोणाला सांगता येत नाहीं, अशी उदास केविलवाणी त्याची स्थिति होते; पण दुसऱ्या एकाद्या प्रसगीं 'कांहीं अलौकिक पाहिल्या'बरोबर त्यांना आलेला जगाचा वीट हटतो आणि त्यांचे मन प्रफुल्लित होते. कधीं कोणा कामिनीला जलकुंभ नेतांना पाहून तिच्या पैंजणीचा गुजारव ऐकून त्याची वृत्ति मोहित होते, तर कधीं विमल वस्त्र परिधान केलेली पतिहीन कांता पाहून ती करुणमूर्तिच अवतरलेली आहे कीं काय असा त्यांना भास होतो. कधीं ते 'महात्मा गांधी' 'न्यूटन नेपोलिअन' यांची स्तुति करतात तर कधीं दुष्काळपीडित, अन्नाला मोताद झालेल्या मजुळी-च्या आपल्या दादावरच्या प्रेमाची कथा सांगतात. 'सालाबाद'चे निरर्थक उत्सव पाहून, 'पर्वतींचें कोरडे तळें' पाहून जरी त्याचें मन विषण्ण झाले तरी प्रयत्न करून परिस्थितीचा दुर्भेद्य तट फोडलाच पाहिजे व राष्ट्ररूपी अचेतन गोळ्याला चैतन्य आणलेंच पाहिजे, कोठून तरी स्फुलिंग आणून मनाला 'आग' लावलीच पाहिजे, याचीही पण त्याना तीव्र जाणीव आहे. 'सविता—समीर,' 'वर्षाकाल' 'तारागण' इत्यादि सृष्टिविषयाचें जसें ते स्नेहभरानें वर्णन करतात तितक्याच प्रेमानें बाललीलाचे कौतुक करतात. आपल्या पुतणीच्या मधुर हटवादीपणावर त्यानीं एक उत्कृष्ट कविगीत रचले आहे. तशींच त्याचीं प्रियाविषयक गीतेही सात्त्विक प्रेमाचींच उदा-हरणें आहेत. सरतेशेवटीं श्री. गोखल्याच्या भक्तिपर कवितावरून त्याच्या ईश्वरावरील अखंडित प्रेमाची खात्री होते.

ह्याप्रमाणेंच श्री. गोखल्यांच्या काव्यातील विषयवैचित्र्य सहज सिद्ध करता येईल, तथापि श्री. गोखले अन्तर्मुख कवि आहेत हें आपल्याला विसरून चालावयाचें नाहीं. त्याच्या कवितेला एकाद्या इंद्रधनुष्याची उपमा शोभेल. इंद्रधनुष्याच्या वर्णवैचित्र्याला श्वेतकिरणांचा आधार असतो तसेंच श्री. गोखल्यांच्या काव्यांतील विषयवैचित्र्याला त्यांचें मन हेंच आधार आहे. आणि ज्या मनाच्या भूमिकेवरून श्री. गोखले जगताचें निरीक्षण करतात ते त्यांचें मन कियद्गुणविशिष्ट आहे, त्याची रचना, ठेवण कशा-प्रकारची आहे, हें आपल्याला त्यांच्या काव्यावरून ठरवितां येईल.

इतर कविजनांप्रमाणें श्री. गोखले हे कोमल मनाचे कवि आहेत. जगांतील विश्वासघात, मर्मभेदक भाषणें, अकारण निंदा ('विसंवाद' पृ.५९), अंतःकरण विदीर्ण करणारे दुःखद अनुभव ('वैतागलेला' पृ.५६), उपेक्षा, यातना, दुर्दशा ('आग' पृ.७२), प्रीतीची चचलता ('उदास कविता' पृ.७६), सहानुभूतीचा अत्यताभाव ('हृद्गत' पृ.७४) इत्यादि गोष्टींनीं त्यांचें मन निराश, खिन्न होतें. या कारणास्तव त्यांची कविता उदास असते, अशी त्यांनीं स्वतःच कबूली दिली आहे. श्री. गोखल्यानीं रचलेल्या कविगीतांत त्यानीं अनेकवार आपल्या मनस्तापाची कथा निवेदन केली आहे, आणि स्वतःविषयीं सानुकप असे त्यांचें मन, त्याच्या अनाथ, आपद्गत बांधवाच्या दुःखांनीं होरपळून जाते, द्रवतें यात नवल ते काय ? स्वतःच्या दुःस्थितीचें त्यांनीं वर्णन केले आहे, त्याबरोबरच पुत्रशोकाने विव्हळ झालेल्या शेतकरी कुटुबाची–मातापितरांची ('अश्रूचा पाऊस' पृ. २८), काबाडकष्ट करून पोट भरणाऱ्या अनाथ आईची, ('शाळेत जाताना' पृ.१०७) युद्धाकरितां दूरदेशी गेलेल्या सैनिकाच्या अर्धांगीची ('काळनदीवर' पृ ९४) दु:सह मन:स्थिति त्यानीं हृदयद्रावक शब्दांत वर्णन केली आहे. वर सागितल्याप्रमाणें श्री. गोखले याचे मन निसर्गतःच कारुण्यप्रवण आहे. बहुतेक साऱ्या त्याच्या कवितेवर कारुण्याची छाया पसरलेली आहे. 'आईसाठीं आणलेलें फूल' (पृ. १८), 'चार वर्षाच्या मुलीची गोष्ट' (पृ. १०२), 'गरीब आईचे गाणें' (पृ १०७), 'उद्याची गोष्ट' (पृ. ८९), 'अज्ञान' (पृ.१२७), 'ती एकटी' (पृ.९१) हीं त्याच्या करुणगीताची थोडीं उदाहरणे; आणखी कितीतरी देता येतील ! जेव्हा सृष्टिसौंदर्यांत, बालकाच्या भाषणात आणि क्रीडात त्यांचे चित्त गढून जाते, तेव्हा सुद्धा त्याची दुःखाची, क्लेशाची आठवण बुजत नाहीं. त्यानीं आपल्या पुतणीला फिरायला येऊ नकोस असें म्हटल्याबरोबर तिच्या नेत्रात अश्रु आले आणि बरे नेतों असे म्हटल्याबरोबर ते अश्रु विरून गेले, हे पाहून गोखले म्हणतात,

"शब्द केवळ बदलतां मनाजोगी। सृष्टि बाळाची, आमुची अभागी।।"

'बाळांनों' या चतुर्दशपदींत उपरोक्त करुण विचाराचाच प्रतिध्वनि आहे.

"बाळांनों जग सर्व भेसुर दिसे तें मात्र आम्हांमुळें!
आशा, प्रेम, समुन्नती, सुख तसा तो स्वर्ग तुम्हांमुळें ! ।।"

श्री. गोखल्यांची कविता वाचीत असतां मला पुनः पुनः भवभूतीच्या 'एकोरसः करुण एव निमित्तभेदाद्। भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान्॥ या सुप्रसिद्ध श्लोकाची आठवण होते. या श्लोकांत ग्रथित केलेलें तत्त्व जरी एकांगी असलें तरी श्री. गोखल्यांच्या काव्यासंबंधीं तें बऱ्याच अशांनीं खरें आहे. आणि गोखल्याचें काव्य मनाला चटका लावतें, याचेंही कारण तें करुणरसप्रधान आहे हेंच होय. शृंगार, वीर, हास्य इत्यादि रसापेक्षां करुणरस जास्त परिणामकारक आहे, हेही मत कोणी अमान्य करील असें नाहीं. तथापि या प्रकरणीं मला एवढें सांगणें अवश्य वाटते कीं, श्री. गोखल्याच्या कवितेंत करुणरसाचा आविर्भाव पुनः पुनः होत असला तरी साध्या, शुद्ध प्रेमानंदाचीं, सृष्टिवर्णनाचींही स्थळें त्यात आहेत. बालकाच्या क्रीडानीं, शब्दानीं त्याना होणारा आनद जरी व्यामिश्र असला तरी अतर्यामींचा जिव्हाळा त्यात आहे. 'क्षणात उलगडा' (पृ. ७५) 'काहीं पाने' (पृ. ८०) हीं दोन उदाहरणे वरील विधानाची यथार्थता सिद्ध करतील.

असो, एथवर गोखल्याच्या भावनाचा विचार झाला. मागे सांगितल्या-प्रमाणे गोखल्याची मनोरचनाच अशी आहे कीं, भावनेच्या उसळीबरोबर त्याच्या मनात विचाराचा उदय होतो. जगात आपले हृद्गत सागण्यासारखे कोणी नाही, ते मनें राहिले म्हणून कवीने कितीतरी अश्रु ढाळले, तथापि अशा मनःस्थितींतसुद्धा तो आपल्या चित्ताला सागतो कीं, तूं आपली कोमलता टाकू नकोस, प्रेमळता पाळ, सद्बुद्धि, करुणा, उदारमति याना सोडू नकोस. 'हृद्गत आणि अश्रु' (पृ.७४) हे वरील विधानाच्या पुष्ट्यर्थ एक उदाहरण, 'उदास कविता' (पृ. ७६) हे दुसरं. जग हे अगम्य आहे, एकाद्या माणसाचा अपराध नसता त्याला या जगात व्यथा होते, प्रीति ओसरते व पुनः भरते—इत्यादि या कवितेचा भावार्थ मागच्याप्रमाणेच येथेंही अनेक दुःखद विचारानी कवीचे मन व्याकुळ झाले आहे तरी तो 'सृष्टि सदानंदा आहे, कल्पना आपल्याला वश आहे, आपली आई आपली फार काळजी वाहते, आपल्या बधूचे आपल्यावर अपरिमित प्रेम आहे' वगैरे मनःसतापाचें प्रशमन करणाऱ्या गोष्टी विसरत नाहीं. सृष्टीकडे पहात असता, बालकाशीं बोलत असतां त्याची आनदाची भावना जागृत होते, त्याच क्षणीं विचाराचीही प्रतिक्रिया सुरू होते. सध्याकाळच्या वेळीं आशेचा बेफाम

गोतावळा जमतो; पण रात्र झाली कीं, भुतें नाचायला लागतात आणि भिववितात. परंतु एकदां चद्रकोर उगवली, ती कोर म्हणजे जीवंत 'आस'च वाटली; अतएव तो संध्याकाळ पर्यंत गायिला. 'संध्याकाळ' (पृ.७२) नांवाच्या चतुर्दशपदीचा हा सारांश आहे. दुसरा एखादा कवि असता तर सध्याकाळची गंभीर प्रशातता, क्षितिजावरील स्तिमित मेघमालेची वर्णवैचित्र्यशोभा, रविकिरणाची मदमृदुल कोमलता ह्यांचेच वर्णन करण्यात धन्यता मानता. श्री. गोखले या बाह्य रामणीयकाच्या पुढची पायरी गाठतात; त्याना अधार निराशा वाटते, चद्रार्चा कोर पाहिली कीं, ही जिवन आशाच आहे असा विचार सुचतो. याचा इत्यर्थ इतकाच कीं, गोखल्याच्या काव्यात सृष्टिवर्णनाचा आणि मानवी मनोभावनाचा झालेला मनोहर सगम आपल्या दृष्टीस पडतो. 'पतगाचा पोवाडा' (पृ. ४५) 'काकुडल्लेला' (पृ.७८), 'केशवसुताच्या कवितेच्या शेवटच्या पानावर' (पृ. ७८) आणि 'गरीब आईचें गाणें' (पृ. ७९) या कविगीतात निरनिराळ्या प्रकारानीं भावना आणि विचार याचे मधुरमीलन झाले आहे.

भावनेच्या उत्कटतेमुळे श्री.गोखल्याची कविता देहभान विसरत नाहीं, तिला त्याच्या तारतम्यबुद्धीचे, विचारशक्तीचे नियत्रण आहे. त्यामुळेच ती वेडेविद्रे चार करीत नाहीं आणि मोकाट काहींतरी बरळत सुटत नाहीं. भावना आणि विचार याचे योग्य प्रमाणात मिश्रण झाले असले म्हणजे काव्याचे स्वरूप गभीर आणि प्रशात होते आणि त्यात भावनेची धडाडी व बुद्धीचे स्थैर्य एकाच ठिकाणीं अनुभवावयास सापडतात. परतु बुद्धीचा प्रभाव जास्त दिसायला लागला आणि तिने भावनेचा कोडमारा केला म्हणजे काव्य नीरस होतें. 'दारिद्र्याचे विलास' (पृ.३) 'मैत्री' (पृ.१३४) वगैरे कविता उपरोक्त विधानाची सत्यता पटवतील. उलटपक्षीं 'चित्त शुद्ध करशील तर' (पृ.१२) हें एक स्तोत्रच आहे, पण त्यात एकावर एक उसळणाऱ्या उपमारूपकानीं आणि नवनव्या कल्पनानीं, त्याच्या धावत्या वृत्तानें मूळचे त्याचे उपदेशाचे रूक्ष नीरस स्वरूप पार बदलून टाकून त्याला हृदयगम कविगीत बनविलें आहे.

श्री. गोखल्यांच्या भावना जशा प्रबळ आहेत, त्यांची विचारशक्ति

जशी नेहमीं जागरूक असते, त्याचप्रमाणें त्यांना अत्युच्च प्रतीच्या कल्पनाशक्तीची पण देणगी आहे. ह्या कल्पनाशक्तीच्या अभावीं काव्यांतील कोणताच अंश रमणीय होणें शक्य नाहीं. आणि तो रमणीय असा आपणांला वाटला तरी ती श्रेष्ठ प्रकारची रमणीयता नव्हे. परंतु कल्पनाशक्ति जर वश असेल, तर कविप्रतिभा इतर बाजूनीं थोडीफार पंगू असली तरी तिचे दोष झांकून जातात. निराकार तत्त्वाला साकार रूप देणारी, निर्गुणाला सगुणत्व आणणारी, ही कल्पनाशक्ति विदूर असेल ते जवळ आणते, जवळ असेल तें दूर अंतरावर नेऊन ठेवते. कल्पनाशक्तीच्या प्रभावानें भूताचे वर्तमान होतें व वर्तमानाचें अस्पष्ट, संदिग्ध असे भूतकाळांत रूपांतर होतें. प्रकाश असेल तेथे अंधकार पसरतो आणि अंधकार असेल तेथे दिव्यप्रभा दिसायला लागते. ही कल्पनाशक्ति स्थूलाचें सूक्ष्म करते आणि सूक्ष्माचे स्थूल करण्याचे सामर्थ्य तिच्यांतच आहे. ही काव्यांतील यक्षिणीची कांडी आहे, एकप्रकारची दिव्य जादू आहे. तिला किमया म्हटलें किंवा परीस हें नाव दिले अथवा चिंतामणि किंवा कल्पलता असें संबोधिलें तरी हीं सर्व नावें यथार्थच होतील. काव्यातील संजीवनी विद्या ती हीच. आणि ही सिद्ध असल्यामुळेच कवि अपरसृष्टि निर्माण करूं शकतो. 'यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते' हा चमत्कार कल्पनाशक्तीच्या बलानेंच घडून येतो. निर्जन रानावनात ती उपवन निर्माण करते आणि मनुजवस्तीनें गजबजलेल्या शहरात कान्ताराचें दैन्य आणि भयाणता पसरविते. जडसृष्टीला बोलविणारी, जडाजडातील भेदभावाचा नाश करणारी, लौकिकांतें अलौकिक रहस्य आणि अलौकिकातील लौकिकाचा आत्मा, तसेंच वस्तुमात्राचे ठायीं असलेले परमेश्वरी तत्त्व, कविदृष्टीला विस्पष्ट करून दाखविणारी, कवीच्या भावनेला आवेश आणणारी, त्याचे संवेदन तीव्र करणारी, सकल रामणीयकाची जननी, नवनवोन्मेषशालिनी असे ज्या प्रतिभेचे वर्णन करतात तिचें सारसर्वस्व अशी ही कल्पनाशक्ति ज्यांना प्रसन्न असते तेच शेक्सपिअर, कालिदास, ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर वगैरे कवि चिरंतन मनोहर काव्यरचना करू शकतात.

श्री. गोखल्यांच्या काव्यात कल्पनाशक्तीचे चमत्कार जागोजाग आढळून येतात. अगदीं साध्या दिसणाऱ्या वस्तु,पण कल्पनाशक्तीच्या प्रकाशानें आपण

त्यांच्याकडे पाहायाला लागलो म्हणजे त्यांना अभिनवरमणीयता प्राप्त होते. 'चूक' कितीक लोक पहातात, दररोज ती त्यांच्या डोळ्यासमोरच असते, पण त्यांच्या दृष्टीवर रूढीचें, परिचयाचें इतकें दाट कीट चढलेलें असतें कीं, चुकीची सहज शोभा त्यांना डोळे असूनही दिसत नाहीं. श्री. गोखल्यांची दृष्टि तिच्यावर गेल्याबरोबर तिचें सर्व सौंदर्य त्यांच्यापुढे जणूं काय, एकवटून उभें ठाकतें. ती निर्जीव चूक नसून, कोणीतरी धीट, चतुर, नीटस बांध्याची, मनोज्ञ स्वरूपाची बालिका आहे असें त्यांना वाटते. ते म्हणतात,

"पहा किती चूक असे सुरेख। नसे कुठें वांकडि नीट टोंक ॥
आहे बडेजाव हिचा असा कीं। डोक्यावरी बैठक धीट ठोकी॥"

स्वतः रिकामी बसणार नाहीं, दुसऱ्याला रिकामी बसू देणार नाहीं, पण ही चूक

"शोभा कुणाची बरवी करून। राही पुनः आपणही सजून"॥

येथे निर्जीव वस्तूतील रमणीय अन्तःस्थित तत्त्व साकार, सजीव होऊन त्यानें आपल्या विलोभनीय रूपानें कवीला क्षणभर भुरळ पाडली आहे. कवीच्या कल्पनाशक्तीचेच हे इंद्रजाल आहे.

'झाडाचीं पानें' तीं काय ? एकाद्याला वाटेल यांत कवित्व करण्यासारखे काय आहे ? पण या पानाच्या भोंवतीं श्री. गोखल्यांच्या कल्पना कशा खुल्या दिलानं खेळतात! ज्या ज्या पानाकडे त्यांची दृष्टि वळते त्या त्या पानाचें मधुर सुंदर रूप, अथवा हिडिस, कंटकचित, नासकेकुचकें शरीर त्यांच्या डोळ्यापुढे चित्रासारखें उभे राहते. इतकेंच नव्हे पण त्या त्या विशिष्ट पानाचें जन्मवृत्तसुद्धां त्याना तत्क्षणींच समजतें. पिंपळाच्या पानासंबंधीं ते म्हणतात,

"नादिष्ट मारीत सदैव तान। तेणें करी पिंपळपान ताण॥"

हें पिंपळाच्या पानाचें गायन म्हणजे पिंपळाच्या पानांतून सळसळ वाहाणाऱ्या वाऱ्याचें काम आहे. सध्यांच्या काळीं त्या पिंपळाच्या पानाप्रमाणें नादिष्ट, सकाळसध्याकाळ, उठल्यासुटल्या, सारख्या ताना मारणारे, काव्यदेवीचा पिच्छा पुरविणारे पुष्कळच शाहीर आहेत, त्यांना उद्देशूनच हें व्यङ्ग्यार्थपूर्ण वर्णन केलें असावें. गोखले म्हणतात 'केळीचें पान बरें ऐसपैस, मोठ्या बेताला फारच उपयुक्त, पण तें जेवण संपतांच फेकून द्यावें लागतें.' हे कोणी राजकवि असावेत; लिहिताहेत रोज दीडशें दोनशें ओळी, वर्षाला एक-

दोन बाडें तरी प्रसिद्ध करतात. दुसरीं कांहीं पानें असतात, त्यांना कांटे असतात, कोणी ताठ असतात,

"कुसें कुणाला कितिकांस दांत। गुणी कुणी तों कुणि घातपात॥"

कांहीं कवि उग्र असतात, काहीं तिरसट असतात, काहीं वृथाभिनिवेशानें फुगलेले असतात, तर कांहीं असूयामत्सरादि अधम भावनांनीं ग्रासलेले असतात. असे कवि सडलेल्या विड्याच्या पानासारखे असतात.

"हें शेवटीं पान अतां विड्याचें। कापा अर्धी नाकच नासक्याचें॥
लावा चुना कात विनंति हीच। होवो न हें तीक्ष्ण तसें कडूच॥"

मत्सरग्रस्त कवींची केलेली ही संभावना योग्य नाहीं असे कोण म्हणेल? चिंचेच्या पानाचें जें वर्णन या कविगीतांत आलें आहे तें आमच्या श्री. गोखल्यासंबधीं सर्वस्वीं खरें आहे.

"सर्वांहुनी सानच चिंचपान। संबंध त्याचा न कुठेंचि जाण॥
तदंतरात्मा डवरून राहे। डुले खुले वेळिं गळून जाये॥"

हा संबंध श्लोकच चांगला आहे, त्यातल्या त्यांत शेवटच्या दोन ओळी फारच उत्कृष्ट साधल्या आहेत. कविगीताचा कमालीचा उत्कर्ष झाला म्हणजे वाचकांना असें वाटतें कीं, त्यातल्या ओळी जणू काय स्वतःच गाताहेत (The lines themselves sing). वर उध्दृत केलेल्या शेवटच्या दोन ओळींसंबधानें हें विधान खास करिता येईल. ह्या कविगीतातील वर्णन समुचित आहे, भाषा व्यवस्थित, ततोतत अर्थानुरूप अशी आहे; शब्द, अर्थ, रस, वृत्त ह्यांची सर्वत्र एकतानता झाली आहे; आणि त्यांतील कल्पनेचा विलास जसा हृदयंगम आहे तसाच व्यङ्ग्यार्थ पण हृदयस्पर्शी आहे. असो, 'कांहीं पाने' या कवितेतील कल्पनाशक्तीचा विचार केला म्हणजे सायंकाळीं समुद्रपृष्ठावर सुमंदशीतल वायूनें उठविलेल्या इतस्ततः आंदोलत असलेल्या लहरींची आठवण होते, नाहींतर या कल्पनातरंगांची जर आपण एकाद्या बालकाच्या सुंदरमुखाभोंवतीं रुळणाऱ्या कुरल कुंतलांशीं तुलना केली तरी ती समुचितच होईल.

आणखी एक कल्पनाशक्तीची उच्च महनीय कामगिरी म्हणजे जें कांहीं अव्यक्त, अमूर्त असेल त्याला मूर्तस्वरूप देऊन तें व्यक्त करणें ही होय. आपले विचार, आपल्या भावना, आपल्या मनांत घोळणारीं तत्त्वें

ही निराकार, अदृश्य असतात; परंतु हे विचार, ह्या भावना आणि हीं तत्त्वें कल्पनाशक्तीच्या सामर्थ्यानें साकार, सगुणरूप होतात आणि मग सृष्टींतील इतर देहधारी माणसांप्रमाणें या सगुणरूप विचारांचा, भावनांचा, तत्त्वांचा आपला परिचय होतो, आपण त्यांच्याशीं बोलतों, हंसतो, खेळतों, कधीं आपला त्यांचा स्नेह जडतो तर कधीं आपण त्यांचा द्वेष करतों. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे आपल्या सभोंवार असणारी जड पंचभूतात्मक सृष्टि आणि मानसिक आध्यात्मिक सृष्टि या दोन्ही कविवरांच्या दृष्टीनें एकरूपच असतात. आणि आपल्या कल्पना-शक्तीच्या बळाने ही एकरूपता ते सामान्य जनसमूहास पटवून देतात. उदाहरणार्थ, श्री. गोखल्यांची 'ती एकटी' (पृ.९१) ही कविता घेऊ. आज तारू येणार आणि ते आले म्हणजे गावकरी ज्या आप्तेष्टजनाची आजवर दुःखित अंतःकरणाने वाट पाहाताहेत ते सर्व त्याना भेटतील, या प्रसगाला अनुलक्षून श्री. गोखले म्हणतात,

"आशा आणि उषा मनांत गगनीं येऊन एकीसवें।
त्यांनाही म्हणती 'चला तर खरे कां गाळितां आंसवें ?॥
तारूं येइल ते तुम्हांस तुमचें भेटेल कोणीतरी !'"

'आशा' आणि 'उषा' सामान्यतः अमूर्तच असतात, पण गोखल्यांच्या काव्यात त्या दोघी सगुणरूप बनून, दोन समवयस्क मैत्रिणीप्रमाणे एकमेकींच्या हातात हात घालून, हसत खेळत समुद्रतीरावर चालल्या आहेत. त्या स्वतः आनदी आहेतच, पण मार्गप्रतीक्षा पाहून कटाळलेल्या उदास, खिन्न गावकऱ्यांनासुद्धां त्या चार उत्तेजनाचे शब्द सागतात, आणि आपल्या आनदाचे त्याना वाटेकरी करतात. 'स्मृति' आणि अनुभव (पृ.१२२) ही अशाच प्रकारची कविता आहे. ह्या कावतेत मानसशास्त्राच्या सर्वजनपरिचित अशा एका तत्त्वाला काव्याच्या सगुणसृष्टींत आणलें आहे. एकाद्या गोष्टीचा आपल्याला अनुभव येतो आणि अनुभव निघून गेल्यानंतर त्याची स्मृति मात्र मागे राहाते. पण ज्या क्षणीं अनुभव असतो त्या क्षणी स्मृति असत नाहीं. प्रकाश आणि अधकार या जोडीप्रमाणें परस्परांच्या अभावींच त्यांचें अस्तित्व प्रत्ययास येतें. या परस्परविरोधी अतएव चमत्कृतिपूर्ण अशा तत्त्वावर श्री. गोखल्यांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीच्या बळाने एक छोटेंसे काव्यमंदिर उभारलें आहे, त्यांनीं स्मृतीला वियोगिनी कल्पिली आहे. वियोगमुहूर्तावर

विधात्यानें स्मृतीचें आणि अनुभवाचें लग्न लाविलें, तेव्हांपासून जो अनुभव निघून गेला आहे, त्याची 'भालीं कर ठेवुनिया, दारीं वाट पाहातां पाहातां, स्मृतीचा जीव व्याकूळ झाला.' हृदयपटींचे अनुभवाचे उदार लेख पुनः पुनः वाचून ती कशी तरी आपला प्राण धरून होती; इतक्यांत अनुभवाची स्वारी आली तों तिचें देहावसान झालें आणि त्याच्या हातांत फक्त स्मृतीचें कलेवर पडलें. 'आशा आणि अनुभव' (पृ.११२) या कवितेंत अशाच एका हृदयंगम प्रसंगाचे वर्णन केले आहे. 'आशा' ही अनुभवाची प्रियकरिणी आहे, तरी अनुभवाच्या संगतींत तिला कधीं सुख होत नाहीं; कारण या जगातील अनुभव दुःखप्रद, क्लेशकर असतात. परतु मनुष्यप्राण्याच्या आपल्या भावी महोदयाच्या आशा मात्र नेहमीं उज्ज्वल आणि मंगलस्वरूपाच्या असतात. 'Man never Is, but always To be blest' असें जें पोपनें मनुजसंसाराचें वर्णन केले आहे त्याचेंच या चतुर्दशपदींतील पतिपत्नीसंवाद हें चित्रमयरूप होय. दुःखी, कष्टी असा अनुभव आपल्या सहवासांत प्रियपत्नीला सुख होत नाहीं म्हणून तू मला सोडून जा असें तिला सांगतो; पण ती कुलीन दुहिता—विवाहसमयींच पतीकरितां तिनें सर्व सुखावर पाणी सोडलें, तेव्हां पतीला सोडून कोठें जाणार नाहीं.

आता याच्या उलट एखादी रमणीय किंवा हीन, दीन, सकलजनतिरस्कृत, दुर्दैवी अशी व्यक्ति किंवा वस्तु कवीने पाहिली म्हणजे त्याची कल्पनाशक्ति प्रज्वलित होते. आणि डोळ्यापुढें असलेल्या त्या व्यक्तीचे किंवा वस्तूचें वर्णन करीत असतां तो तिचें परिच्छिन्न स्वरूप विसरून जातो आणि त्याला असा भास होतो कीं, ही रमणीयतेची मूर्तिच आहे, किंवा हें निखिल जगतांतील कारुण्यतत्त्वच मूर्तिरूपानें पृथ्वीतलावर अवतरलें आहे. जें परिच्छिन्न स्वरूपाचें असतें तें निर्मर्याद होतें, जें सान्त असतें त्याला अनन्तत्व येतें. अशा प्रकारे परिच्छिन्नाचा प्रदेश सोडून अपरिच्छिन्नांत शिरणें व सान्ताची सीमा ओलांडून अनन्तांत प्रवेश करणे हेंही कल्पनाशक्तीचेंच कार्य आहे. आणि तें पूर्वीं वर्णिलेल्या 'अव्यक्त व्यक्तिमापन्न' या तिच्या कार्यापेक्षां सविशेष हृदयहारी आहे, तसेंच अत्यंत बिकट आहे. कारण तें साहजिक घडतें, घडवून आणीन म्हटलें तर घडवितां येणार नाहीं. The Poet has an infinitude in him, communicates a certain

character of infinitude to whatsoever he delineates-असें ज्याच्या प्रतिभेसबधानें म्हणतां येईल त्या कवीलाच हें प्रसगवशात् साधेल; प्रतिज्ञेनें करीन म्हटलें तर 'बोलणे फोल झालें' असें म्हणण्याचीच पाळी बहुधा येईल. वर सागितलेल्या कल्पनाशक्तीच्या दुसऱ्या कार्याचें 'करुणा' (पृ.९५) ही कविता एक उत्तम निदर्शन आहे. श्री. गोखले त्यांच्या दृष्टीसमोर असलेल्या शुभवस्त्र परिधान केलेल्या प्रशान्त, कोमल, पवित्र अशा पतिहीन वनितेकडे पहात असतां, तिच्या मंद मृदु चालीचे, पावित्र्याचें वर्णन करीत असतां तिचें कुंकुमवर्जित भालस्थल त्यांच्या दृष्टीस पडलें, आणि तत्क्षणींच तिच्या परिच्छिन्न स्वरूपाचा त्यांना विसर पडला आणि असें वाटलें कीं, ही स्त्री नेहमींच्या आपल्या अवलोकनात येणारी एखादी अबला नव्हे, तर जगांतील निखिल कारुण्यतत्त्व जिच्यात एकवटलें आहे अशी उदासीन कारुण्याची, पावित्र्याची मूर्तिच होय. प्रस्तुत काव्यसग्रहात सर्वात उत्तम कविता कोणती, असा कोणी मला—करू नये तो—प्रश्न केला तर त्याचें 'करुणा' हेच मी उत्तर देईन. ह्या कविगीतातील विचार आणि भावना जशा उदात्त आणि गभीर आहेत, तशी भाषा पण उदात्त आणि गंभीर आहे. किंबहुना 'वाचमर्थोनुधावति' अथवा 'अर्थमनुवर्तते वाग्' असा शब्द आणि अर्थ याच्यात भेदच करतां येणार नाहीं. चद्र आणि कौमुदी, प्रकाश आणि छाया, देह आणि आत्मा अशी या कविगीतात वागर्थाची अभेद्य व्यवस्थिति आहे. हें एक झालें, पण या कवितेंतील शब्दार्थच नव्हेत तर अलकार पदलालित्य, वृत्त, यमक हीं सर्व, आपल्या प्रबल विभ्रमावेगानें निश्चल निस्तब्ध दिसणाऱ्या भोवऱ्याप्रमाणें एकमेकांच्या अन्तरंगात विलीन झालीं आहेत. मृदु, कोमल, उच्च, कर्कश इत्यादि विभिन्न स्वराचा परस्परसगम होऊन जशी रागाची सजावट होते, तशीच ह्या कविगीतांत समुचित कल्पनानीं, विचारांनीं, शब्दार्थालंकृतींनीं, यमकवृत्तानीं करुणरसाची सजावट केली आहे. ह्या कविगीताचा आरभ जसा मनोरम आहे तसाच शेवट गोड आहे आणि मध्यही तितकाच चित्ताकर्षक आहे. करुणेचें वस्त्र शुभ्र आहे, कारण तें विमलकीर्तीचें वस्त्र आहे; पण हें वस्त्र, व्रताची आपण जितकी काळजी घेतों त्याच्यापेक्षांही जास्त काळजीनें ती वापरते नीटनेटकें वस्त्र नेसून, जपून, सांवरून चालणाऱ्या सभ्य शालीन स्त्रीचें

वर्णन याहून समर्पक करतां येईल असे मला वाटत नाहीं. करुणा पांढरें शुभ्र पातळ नेसली होती, ते जणू काय विमल कीर्तीचे विमल वस्त्रच ती ल्याली होती; ह्यांतील व्यंजना तर मधुर आहेच पण ह्याच्याहीपेक्षां मधु व्यंजना दुसऱ्या ओळींत आहे. करुणा आपले वस्त्र सांवरून चालते, व्रताहून त्याला जपते, हा वाच्यार्थ; एवढ्याचाच विचार केला तरी व्रताची उपमा निखालस सुंदर आहे असे म्हणायला काहीं हरकत नाहीं. पण जेव्हा हे विमल वस्त्र कीर्तीचे आहे आणि येथे पतिहीन अबलेला आपल्या चारित्र्याचें दुर्जनाच्या निंदेपासून विलक्षण काळजीने रक्षण करावें लागतें हा ध्वनि आपल्या लक्षांत येतो तेव्हांच 'व्रताहुनी' या उपमेचे पूर्ण स्वारस्य आपल्याला कळतें.

" नीट वाटेनें कडेनें रितीनें ।
चालणें ते धूलीस होय लेणें ॥ "

यांतील स्वरांची ('ए' या स्वराची) आणि 'ट' 'ल' आणि 'न' या वर्णांच पुनरावृत्ति श्रुतिमनोहर आहे. तशीच 'चालणे ते धूलीस, होय लेणे' ही कल्पना पण बहारीची आहे आणि त्यात एकाच ओळींत आद्यन्त शब्दांत-चालणें—लेणे या शब्दात यमक साहजिक साधले आहे, हा आणखी एक विशे आहे. पुढच्या दोन ओळी करुणेच्या कोमल पदसचाराचे वर्णन करितात तिसऱ्या श्लोकातील पहिल्या दोन ओळी म्हणजे या कविगीताच मुकुटमणिच होय !

" अचल अंचल चंचला वायुवीची ।
वृत्ति धरुनी जातात नम्रतेची ! "

यांत नादमाधुर्य आहे; एकाग्रा मतिमदाला समजेसा अनुप्रास आहे, प अर्थाची गभीरता तितकीच मनोवेधक आहे. करुणेचा अचल स्थिर आं ह्या गोष्टीवरून कवीला अशी कल्पना सुचली कीं, चचल वायूच्या लहरी 'ही पवित्रतेची मूर्ति,' हिला त्रास होईल या भीतीने तिच्या आजूबाजूं नम्रतेनें—मदगतीने वाहातात. यांत मंदगति वायूवर नम्रत्वाचा आरे केला आहे. पुढें या आरोपाचा पडदा दूर सारून कवीनें स्पष्टच सांगित आहे कीं,

" मार्ग म्हणतो मी जाहलों पुनीत ।

तरीच जग अभिनिवेशाने सांगतें,

"हीच पुण्याई मला चालवीते."

अशा प्रकारें या काव्यांत गुणांचा उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत गेला आहे. शेवटीं उत्कठेनें डोळे भरून ते रूप पहावे असें कवीच्या मनांत येतें तोच करुणेचें कुंकुमहीन भाल त्याच्या दृष्टीस पडते आणि आपल्यापुढें ही कारुण्याची उदासीन मूर्तीच आहे असा त्याला भास होतो. या शेवटल्या श्लोकांत वाचकाला विजेचा धक्का बसल्यासारखे वाटतें; पण हा आकस्मिक विरोध काव्यचमत्कृतीचें प्रधान अग आहे. ही विरोधचमत्कृति मनोहर खरीच पण तिच्यापेक्षां या श्लोकांतील व्यजना कितीतरी पटींनीं हृदयहारी आहे ! ह्या कविगीतांतील मुख्य गुण म्हणजे त्याची सहजमधुरता. त्यात ओढूनताणून आणलेलें नादमाधुर्य नाहीं, अळेबळे नाकाला, कानाला छिद्रे पाडून चढविलेले अलकार नाहींत. त्याची शोभा एकाद्या उपवनांतील उमलणाऱ्या एकुलत्या एक पुष्पाप्रमाणे आहे. कीट्स म्हणत असे कीं, कवितेची निष्पत्ति जर वृक्षवेलींच्या पानांसारखी झाली तरच ती कविता (Poetry should come as leaves to a tree). प्रस्तुत कविगीत कीट्सच्या कवितेच्या कसोटीला खास उतरेल. दुसरी एक या कविगीतातील वाखाणण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांत दिसून येणारा आटपशीरपणा आणि भाषेची काटकसर (economy of style) शब्द, अलकार जेवढे अवश्यक तेवढेच सापडतील; वायफळ शब्द कुठें वापरलेला नाहीं. शेवटीं या कविगीतातील रचनासौष्ठव वगैरे गुणांचें दिग्दर्शन वरतीं केलेच आहे तेव्हा त्याची पुनरुक्ति येथें करीत नाहीं.

हें बरेंच विषयांतर झाले. शाकुतलातील सूत्रधाराच्या शब्दांत सागायचें तर 'एषोऽह 'कविगीतेन' हारिणा प्रसभ हृतः' (शब्द थोडेसे बदलले आहेत हे सुज्ञ वाचकाना सांगायला नकोच.) आतां थोडक्यांतच कल्पनाशक्तीचा विषय सपवून टाकूं. श्री. गोखल्याच्या कल्पनाशक्तीचे तेज त्यांच्या काव्यांत सर्वत्र झळकतें. 'वीज' (पृ. १३४) या नांवाची जी त्यांची छोटी कविता आहे त्यांत जशी तिची चमक आढळून येते तशीच ती कवीच्या 'आवडत्या दगडा'वर आपली प्रभा पाडते. या कवितेंतील विषय एकाद्या चिमुकल्या बालिकेनें कवटाळलेल्या काळ्या, नकट्या बाहुलीसारखा आहे. ती बाहुली काळी असली, नकटी असली तरी त्या बालिकेच्या आपल्या बाहुलीवरच्या

निःसीम प्रेमाचे आपण कौतुकच करतों तसेंच दगड असला तरी कवीचें त्याच्यावर प्रेम आहे आणि कविकल्पनेनें आपल्या अक्षय्य भांडारांतील नानाविध अलंकृतींनीं तो नटविला, सजविला आहे म्हणून रसिकांच्या कौतुकाला पात्र होतो.

श्री. गोखल्यांना कल्पनाशक्तीप्रमाणेंच विनोदाची पण देणगी आहे. अर्थात् हा 'विनोद' नाटकांतील विनोद नव्हे. खऱ्या विनोदाला नाटकांत आणि कादंबऱ्यांतच अवसर सांपडतो आणि विनोदाच्या प्रकृतीला पद्यापेक्षां गद्यच मानवतें. विनोदाचें मूलतत्त्व अन्तर्मुख कवितेला अवश्यक अशी जी एकतानता, समाधि, विदेहस्थिति ह्यांच्या उलट टोंकाला आहे. डॉ० फेल्पस् (Dr. Phelps) या अमेरिकन रसिकानें एका ठिकाणीं असें म्हटलेलें मला स्मरतें कीं, Humour is a solvent of sentiment. विनोदाचा सपर्क झाला कीं, प्रेमशौर्यादि मनोवृत्ति पाण्यांत पडलेल्या मातीच्या ढेकळाप्रमाणें विरघळून जातात. म्हणूनच अन्तर्मुख कवितेत विनोदाचें खरे स्वरूप दिसणार नाहीं; फार झालें तर विनोदाची मुग्धमधुर छटा दिसेल. नाट्यगीतांत व नाट्यसंवादांत विनोदाचा जास्त आविर्भाव होतो पण या दोन्ही प्रकाराना कविगीतें म्हणणेंच योग्य नाहीं. श्री. गोखल्यांना जी विनोदाची देणगी आहे तिचेंही असेंच मन्दमधुर स्वरूप आहे. या देणगीचा अप्रत्यक्ष परिणाम मात्र त्यांच्या काव्यावर पुष्कळच घडला आहे.

जगांतील निरनिराळ्या वस्तूंतील, मनुजविचारांतील, वागणुकींतील, वचनांतील असंबद्धता हा विनोदाचा विषय होय. शब्दश्लेष, अर्थश्लेष, कोट्या, प्रतिकोट्या, चतुर वचनें आणि चटकदार सुभाषितें म्हणजे विनोद नव्हे. साहजिक प्रसंग, नित्याचे आपले व्यवहार, यांत आढळून येणारी असंबद्धता यातच विनोदाचें सारसर्वस्व आहे. शाकुंतलांत दुष्यन्तानें 'अपि तपो वर्धते' असा प्रश्न विचारतांच प्रियंवदा विशुद्धेगानें उत्तर देते 'इदानीं,अतिथिविशेषलाभेन' हें प्रियंवदेच्या बुद्धिचातुर्याचें,बुद्धीच्या चपलतेचें उदाहरण आहे; खरा विनोद यात नाहीं. पुढें जेव्हां शकुंतला जायला निघते तेव्हां प्रियंवदा तिला तूं माझें ऋण फेडून जा म्हणून अडविते. शकुंतलेला ऋणांतून मुक्त करण्यासाठीं राजा आपली आंगठी देऊं करतो ती न घेतां प्रियंवदा म्हणते 'आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा। हला शकुन्तले, मोचितास्य-

नुकंपिनार्येण अथवा महाराजेन। गच्छेदानीं।' शकुन्तला तेथून जाणें शक्य नाहीं हें प्रियंवदेला माहीत आहे, म्हणूनच प्रियंवदा 'गच्छेदानीं' असें म्हणते. त्यावर तिच्या अंदाजाप्रमाणेच शकुन्तलेचें उत्तर येतें—'का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा' यांत खरा विनोद आहे. कारण त्याचा उगम येथें वर्णन केलेल्या प्रसंगांत आहे; प्रियंवदेच्या बुद्धिचातुर्याची त्याला तादृश अपेक्षा नाहीं.

श्री. गोखल्यांच्या काव्यांत इतस्ततः झळकणारा विनोद मंदमधुर अशा स्वरूपाचा आहे. खदखदां हसणे किंवा खिदळणे हे त्यांच्यासारख्या गंभीर प्रकृतीच्या माणसाला शक्य नाहीं. आणि विकट हास्याच्या या प्रकाराला कविगीतांच्या प्रदेशात फारसा वावही नाहीं. कदाचित् त्यांच्या गंभीर कारुण्यप्रधान प्रकृतीशीं विनोदाचा निसर्गतःच विरोध असल्यामुळे त्यांच्या काव्यात मधूनमधून चकाकणारे विनोदाचे तेज जास्तच खुलून दिसत असेल. 'एक नी एक तीन' (पृ.१३३) या लहानशा श्लोकात अशीच विनोदाची चुणूक आहे. गणिताचा सिद्धांत असा आहे कीं, एक नी एक दोन पण सृष्टींत पाहावे तो बीज आणि भूमि यातून तिसरे रोप निर्माण होतें, आणि व्यवहारांत सुद्धा रंग आणि पट मिळून चित्र निर्माण होतें. या कवितेखालीं 'विकसन' नावाची एक श्लोकाची कविता आहे, त्यातला विनोद फारच मजेचा आहे. कोणी उतावीळ मनुष्य अस्फुट कलिकेला उद्देशून म्हणतो 'हे स्निग्ध मुग्ध कलिके झणि हो प्रफुल्ल!' हे शब्द कानीं पडताच कळी रागावली, तिने आपले गाल फुगविले, तेव्हा तिला त्या उतावीळ पुरुषाने सांगितले, 'हा राग काय? कर माफ रहा अशीच' तो 'नाहींच राहाणार' असे म्हणून ती कळी एकदम फुलली! या काव्यसंग्रहातील करुणगीतातसुद्धा पुष्कळ वेळा विनोदाचा प्रवेश झालेला आपल्याला आढळून येईल. 'आईसाठीं आणलेले फूल' (पृ. १८) या कवितेत एका मुलाचें

'श्रवणिं ठेवुनि नव पुष्प छानदार। करी स्वच्छंदे उपवनीं विहार'

असें वर्णन केले आहे. त्यात विनोदाची सूक्ष्म छटा आहे, हे कोणाला सांगायला नको. 'पतंगाचा पोवाडा' (पृ.४५) या कवितेत पतंगाच्या प्राणनाशामुळें समुदित होणाऱ्या कारुण्यापेक्षां पतंगाच्या धैर्याचे, प्रेमाचे, स्वार्थनिरपेक्षतेचेच

कवीनें कौतुकावेशानें वर्णन केलें आहे; व या काव्यांतील एकावर एक उसळणाऱ्या विनोदाच्या ऊर्मींचा उगम वर उल्लेखिलेल्या कौतुकावेशांतच आहे.

"निश्चय झाला उजेड दिसला उडी घातली अंधारीं
आवेगानें आनंदानें गात गात चाले स्वारी!"

हे एक उदाहरण.

"अमोघ ज्याची शक्ति लागली घोष करित त्या मंत्राचा
स्वाहा म्हणुनी हविर्भागही अर्पियला निज जीवाचा"

हें दुसरें. 'दुःखाची कहाणी' (पृ. ११५) या कवितेंतील विनोद प्रच्छन्न आहे. पण 'क्षणात उलगडा' यातील विनोद उघड आहे. त्याचप्रमाणें 'चतुर चोरी' (पृ.८६) हीही कविता उघडउघड विनोदी आहे. 'कुणासाठीं?' (पृ. ११), 'मोहिनी' (पृ. ६८), 'नदी आणि मानिनी' (पृ.१०३) हे नाट्यसंवाद रुळलेल्या सांकेतिक पद्धतीनेच लिहिलेले असले तरी कवीचें व्याजोक्तीवरील प्रभुत्व सिद्ध करतात. आणि व्याजोक्ति हा विनोदाचाच एक महावतार आहे हें स्पष्ट आहे.

विनोदाच्या देणगीचा अप्रत्यक्ष परिणाम श्री. गोखल्यांच्या कवितेवर कसा झाला आहे हे मागे सांगितलेच आहे. विनोदाचे अंग असल्यामुळेंच ते भावनेच्या तावडींत सापडून ती नाचवील तसे नाचत नाहींत. भावनेच्या उन्मादाचा त्यांच्या कवितेला बाध होत नाहीं. त्याच्याविरुद्ध कांहीं आमचे कवीश्वर असे आहेत कीं, एकदा का त्यांनीं भावनेची दीक्षा घेतली म्हणजे ते आपल्या काव्यकृतींनीं

'अहा प्रीती प्रीती म्हणुनि धरुनी वृत्ति भलती।
करीती नृत्याते विकट नरनारी जगिं किती'॥

या टिळकोक्तीचे प्रत्यंतर आणून देतात. औचित्य अनौचित्य वगैरे गोष्टींचा त्याना विसर पडतो. शृंगाराप्रमाणेंच करुणरसाची अवस्था. आमच्या उपरिनिर्दिष्ट कविवराना कोणाची करुणा आली रे आली कीं त्यांचें अंतः-करण शतधा विदीर्ण होऊन अश्रूंचे पूर वाहायला लागतात, आणि त्यात जर का ती करुणा आमच्या मायभूमीच्या दैन्यामुळें उत्पन्न झाली असेल तर

मग कवीच्या करुणतांडवाला कोणताच निर्बंध दूरतः सुद्धां स्पर्श करूं शकत नाहीं. भावनेच्या प्रक्षुब्धतेने चित्तवृत्तीचा लय होईल, कवीची समाधि लागेल; अशा वेळीं रसनिष्पत्ति होते; भावनेच्या उन्मादानें रसाची हानि होते. हा रस (Sentiment) आणि रसातिशय (Sentimentality) या दोहोंतला फरक चटकन लक्षांत यायला बुद्धीला एकप्रकारचा सावध-पणा लागतो. तो गोखल्यांच्या बुद्धीमध्यें असल्याकारणानें त्यांच्या काव्यांत रसापकर्ष झालेला सहसा दिसून येणार नाहीं.

आतापर्यंत श्री. गोखल्याच्या भावना, त्यांची सदैव जागरूक असलेली विचारशक्ति, त्याच्या कल्पनेची उज्ज्वलता, त्याचा मंदमधुर विनोद, त्यांच्या कवितेंतील विषयाचा आणि भाषेचा साधेपणा, तसाच त्याच्या काव्यात सर्वत्र दिसून येणारा आत्मसयम, आटपशीरपणा, शब्दाचा मित-व्यय, बहुतेक साऱ्या कवितात प्रत्ययास येणारी शान्तता आणि शालीनता इत्यादि गुणाचे विवेचन केले. त्यावरून श्री. गोखल्याची प्रतिभा स्वतत्र, स्वतःसिद्ध, स्वयप्रकाश आहे असे निदान बाधायला काहींच हरकत नाहीं. तिच्यामध्यें एकप्रकारचे स्वावलबन आहे; एक विशिष्टप्रकारची पृथगात्मता आहे. केवल अनुकरणात्मक, अधू, पंगू असे काहींच नाहीं. श्री.गोखल्यानीं शेवटच्या पानावर छापलेल्या 'निवेदनात' आपल्या या कवितासग्रहात

'उसनवारी येथें न कुणाचीही'

असे सागितले आहे. ही दर्पोक्ति नव्हे; वस्तुस्थितीचे यथातथ्य वर्णन आहे. 'नैसर्गिकी च प्रतिभा, श्रुतञ्च बहु निर्मलम्। अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारण काव्यसपदः ॥' ह्या दडीनें सागितलेल्या काव्यसपदेच्या तीन अगापैकीं त्याची 'प्रतिभा,' ही निसर्गदत्त देणगी आहे, 'अभियोग' अमन्द नसला तरी थोडाफार आहे. आणि 'श्रुत'—लोकाचारज्ञान—एवढेच असेल, तर तेंही थोडेबहुत आहे. पण इग्रजी त्याना येत नाहीं (म्हणजे फारसे चागले येत नाहीं), सस्कृत उत्तम येते असे नाहीं; जुन्या मराठी कवितेचा त्याचा व्यासग चागला आहे, पण त्याच्या कल्पना, भावना प्रचलित युगाला शोभतील अशाच असल्या कारणाने जुन्या मराठी कवितेचा अभ्यास त्याच्या नूतन काव्यरचनेला अप्रत्यक्ष मदत करील; परतु या अभ्यासाचे तिला प्रत्यक्ष साहाय्य होणें जवळ जवळ अशक्य आहे. इग्रजीचे उत्तम ज्ञान नसणे हे सध्यांच्या

काळीं मोठेंच वैगुण्य होय. या अज्ञानाचा परिणाम असा होतो कीं, कवीला विद्वान् किंवा व्युत्पन्न होणें जड जातें आणि विद्वत्त्व, व्युत्पन्नता, हीं काव्यनिर्मितीला अवश्यक नसलीं तरी अधिकस्याधिकं फलं, अथवा (More power to the elbow) या न्यायानें विद्वत्त्व जर हाताशीं असेल तर काव्यगुणांचा उत्कर्षच होईल. इंग्लिश भाषेच्या ज्ञानाच्या अभावीं लेखकाला विद्वत्ता सपादिता येणार नाहीं, असे जर कोणी म्हणेल तर तो दुराग्रह होय. पण अशा तऱ्हेची विद्वत्ता एकांगी असणार हेही खरें. कवीला जर आपल्या बुद्धीला अष्टपैलूपणा यावा असें वाटत असेल, सर्व बाजूनीं आपल्या बुद्धीचा विकास व्हावा अशी त्याची मनीषा असेल, सर्व तऱ्हेनें आपल्या बहुश्रुतपणाची वाढ व्हावी अशी महत्त्वाकांक्षा त्याने धरली असेल तर इंग्रजीचे किंवा फ्रेंच भाषेचे ज्ञान त्याला संपादन करून घेतलेंच पाहिजे. इंग्रजी किंवा फ्रेंच चांगलें आले म्हणजे जगांतील वाङ्मयाच्या घडामोडींची माहिती होते. आणि अशा तऱ्हेची माहिती झाली म्हणजे मनाचा कोतेपणा निघून जातो, दृष्टि विशाल होते, काव्यतूणीरात अनेकविध शरांची भरती होते. खाण्डववन दहन करण्याचे आधीं प्रसन्न झालेल्या अग्नीने अर्जुनाला नजर केलेल्या अक्षय्य भात्यासारखें हे काव्यतूणीर कवीनें अधिगत केल्यानतर त्याच्या कवितेत अपूर्व उत्साह आणि तेज दिसून येतें. 'अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम्' या शब्दांनींच तिचे वर्णन करावे लागतें. शेलीच्या चण्डोलाप्रमाणें असा कवि

'घेवोनिया तान उड्डाण घेई नभीं संचरे गात वेगें सदा'

(And singing still dost soar, and soaring ever dost sing)

महाराष्ट्रांत पुढे केव्हां तरी हे कवि खास निपजतील. सध्या या भविष्यकालीन ध्येयाचा उल्लेख करावयाचे कारण एवढेच कीं, श्री. गोखल्याना इंग्रजी चांगले येत नसूनही ते इतकी उत्तम कविता लिहितात, हे त्यांस अत्यत भूषणावह होय हें मला सांगावयाचे आहे. केशवसुतांच्या धर्तीवर त्यांनीं आपली काव्यरचना केली आहे. केशवसुतांनीं वर्डस्वर्थचे अनुकरण केले. पण वर्डस्वर्थच्या काव्याचे विशेष केशवसुताच्या कवितेंत आढळून येतात त्यापेक्षां ते जास्त प्रमाणांत श्री. गोखल्यांच्या काव्यात अवतरले आहेत. मागें एकदां म्हटल्याप्रमाणे असें विशिष्ट बाबतींत वर्डस्वर्थचें आणि

केशवसुतांचें किंवा श्री. गोखल्यांचें साम्य निदर्शनास आणणें म्हणजे छोट्या गोष्टींची मोठ्या गोष्टींशीं तुलना करणें होय. To compare great things with small, tritons with minnows. अशी मर्यादित स्वरूपाची तुलना करणे म्हणजे वर्डस्वर्थ आणि केशवसुत किंवा श्री. गोखले हे प्रत्येक बाबतीत समान दर्जाचे आहेत असे कोणी म्हणत नाहीं. वर्डस्वर्थचें काव्य दोघानींही थोडेफार वाचल्यामुळे त्याची छाया कमी अधिक प्रमाणात दोघाच्याही काव्यावर पडली आहे यात नवल ते कसले ! तसेंच केशवसुताचे आणि गोखल्याचे काहीं बाबतींत साम्य आहे म्हणून ते समान दर्जाचे कवि आहेत असा माझा म्हणण्याचा अर्थ नाहीं. हेही येथे सागून टाकणे अवश्य आहे.

यानतरची गोष्ट, प्रस्तुत काव्यसग्रहातील कविगीताचे वर्गीकरण करणें ही होय. कविगीताचें वर्गीकरण त्याच्या बाह्यस्वरूपावरूनच (form) करणे योग्य, आणि तसेच ते इग्रजी वाङ्मयात करतातही. प्रस्तुत कविगीते इग्रजी वळणाचींच आहेत, तेव्हा इग्रजी वर्गीकरण–पद्धतीचा अवलब करणें युक्त खरे, पण कविगीत हा काव्यप्रकार आपल्याकडे रूढ झाला असला तरी त्याच्या भेद-प्रभेदाविषयीं निश्चित, शिष्टजनसमत असे काहींच ठरलेले नाहीं. इग्रजीमध्ये कविगीताचे (Lyric), सॉग (Song), एलेजी (Elegy), ओड (Ode), सॉनेट (Sonnet) वगैरे प्रभेद आहेत. मराठी-मध्ये अमक्या एका स्वरूपाच्या कविगीताला अमके एक नाव द्यावे, असे अचल सिद्धात अजून अस्तित्वात यायचे आहेत. सॉनेटच्या नावासंबधाने व त्यातील विषयासबंधानें सध्या जे रण माजून राहिले आहे, त्यावरून साप्रतची अनवस्था कोणच्या प्रकारची आहे याचा सहज बोध होण्यासारखा आहे. सॉनेटची निर्मिति सर्वांगसुदर झाली आहे का नाहीं, हे ज्याला बघायचे आहे त्यानीं त्याच्या अतरगाची तशीच बहिरगाची छाननी केली पाहिजे. सॉनेटच्या बाबतींत हीं दोन्ही अगे सारखींच महत्त्वाची आहेत. सेन्टस्बरीने एका ठिकाणीं असे म्हटले आहे की, It is here more than ever or anywhere necessary, not merely that the wine be good, but that the bottle be fitly moulded, the cup chased with sculpturesque perfection. या दृष्टीने मिल्टनच्या सॉनेटमध्ये प्रेमाची कथा सागितली नाहीं

म्हणून त्याचा दर्जा सॉनेटच्या वाङ्मयांत किमपि कमी होणें शक्य नाहीं. कारण त्यानें लिहिलेल्या सर्व सॉनेट्समध्यें त्याचे असाधारण रचनाकौशल दिसून येतें. मिल्टनचें त्याच्या दृष्टिवैकल्यावरचे सॉनेट विरचननैपुण्याच्या दृष्टीनें केवळ अप्रतिम आहे. आणि वर्डस्वर्थने पूर्ववयात लिहिलेलीं देशभक्तिपर सॉनेट्स् ,तसेच त्याचे मिल्टनवरील सॉनेट, आणि सूर्योदयवर्णनाचें सॉनेट ह्यांची प्रशसा करावी तितकी थोडीच होईल. माझे मित्र श्री. ना. म. भिडे यानीं नव्हेंबर (१९२४) महिन्याच्या विस्तारांत 'चतुर्दशपद सुनीत' या विषयावर लिहिलेल्या लेखांत मिल्टन आणि वर्डस्वर्थ याची 'यशस्वी सुनीतकार म्हणून प्रख्याति नाही' हे विधान केलेले पाहून मला अत्यत आश्चर्य वाटलें. क्षणभर रा० भिड्याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'प्रेम' हाच सॉनेटचा खरा विषय होय असें धरून चालले तरी–शेक्सपिअर आणि एलिझाबेथ ब्यारेट ब्राऊनिंग–ही दोन प्रसिद्ध सुनीतकाराची त्यानीं दिलेली उदाहरणे–ह्यांच्यांत कितीतरी फरक आहे ! शेक्सपिअरचीं बरीच सानेट्स मित्रप्रेमाविषयींचीं आहेत, त्याच्या आवडत्या १४ ओळींच्या धावत्या वृत्तांत त्याने तीं लिहिली आहेत. यमक आळीपाळीने साधले आहे. यापैकीं पुष्कळशीं सॉनेटस् सांकेतिक (conventional) आहेत. एलिझाबेथ ब्यारेटचा विषय जिव्हाळ्याचा आहे; तिचीं सॉनेट्स् म्हणजे पतिप्रेमाचे मधुर गीत आहे. पण तिने सॉनेटची रचना इट्यालिअन पद्धतीवर केली आहे, आणि पूर्वभागात दोन आणि उत्तरभागात तीन अशीं यमके साधलीं आहेत. शेवटीं या प्रसिद्ध सॉनेटसमूहांतील प्रेमाचे स्वरूप कितीही उदात्त असले तरी त्याचे रचनाकौशल बातबेताचेच आहे. असो; या विषयावर येथेच आणखी लिहिणे प्रशस्त नव्हे. तात्पर्य काय कीं, सध्यां कविगीतांचें वर्गीकरण करायचे तर तें विषयवारीनें करणे अपरिहार्य आहे.

या पुस्तकांतील कविगीतांत कांहीं वृत्तांतविषयक (Narrative poems) आहेत. 'आईसाठीं आणलेले फूल' (पृ. १८), 'एक जुनी व नवी गोष्ट' (पृ.२२) 'माळ फुलाची पण वास–?' (पृ.२४), 'अश्रूचा पाऊस' (पृ.२८) 'पतंगाचा पोवाडा' (पृ.४५) 'मंजुळीचा दादा' (पृ.५१), 'चार वर्षांच्या मुलीची गोष्ट' (पृ.१०२), हीं सर्व वृत्तांतवर्णनपर आहेत. 'काळनदीवर' (पृ. ९४) आणि 'काळाची निष्ठुरता' (पृ. १२४) या दोन्ही कविता

वृत्तान्तविषयक आहेत. ह्यांतलीं पुष्कळशीं करुणरसप्रधान आहेत. 'माळ फुलाची, पण वास–' हें मात्र प्रेमविषयक गीत आहे. खरें म्हटले तर वृत्तांतविषयक कवितेंत वृत्तान्तवर्णनावर भर असतो, वृत्तान्तविषयक व्यक्तींच्या मनोवृत्तींचें वर्णन त्यात फारसें सांपडत नाहीं. एकामागून एक धावत दौडत जाणाऱ्या आश्चर्यकारक, उल्हासकारक, करुणप्रद गोष्टींचा समावेश वृत्तान्ताविषयक काव्यात केलेला असतो. 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा' हा चक्र-नेमीचा क्रम त्यांत चागलाच अनुभवावयास सापडतो; एका क्षणीं सुख-शिखरावर आरुढ असलेले नायक दुसऱ्या क्षणीं शोकार्णवात निमज्जन करतात; अशा प्रकारचे अवस्थाविपरिणाम वृत्तविषयक काव्यांत त्वरित गतीने निवेदन केलेले असतात. म्हणूनच ते काव्य मनोरजक होते निवे-दनाची शीघ्रता हा त्याचा मुख्य गुण. पण श्री. गोखल्याच्या वृत्तातविषयक कवितात वृत्तवर्णनापेक्षा कवीचे लक्ष वृत्तविषयक व्यक्ताच्या मनोवृत्तींच्या वर्णनाकडे जास्त आहे. वृत्तापेक्षा व्यक्तिनिष्ठ भावना आणि विचार ह्याकडे कवीचा ओढा असल्याकारणाने अशा काव्याना कविगीत म्हणण्याऐवजीं वृत्तभावगीत म्हटलेले बरे. वर्डस्वर्थने या प्रकारचीं पुष्कळ काव्ये लिहिलीं आहेत, आणि त्याने आणि कोलरिजने अशा काव्याना–Lyrical Ballads-हे नाव दिले. 'माळ फुलाची'–(पृ २४) ही कविता वृत्तभावगीताचे उत्तम उदाहरण म्हणून देता येईल. वर लिहिलेली सर्वच काव्ये वृत्तभावगीताचींच उदाहरणे होत; विशुद्ध असे वृत्तविषयक काव्य त्यात नाहीं; तीं सर्व थोडीं फार सकीर्ण आहेत.

दुसरा एक वर्ग व्यक्तिविषयक कविगीताचा. ह्या कविगीतात श्री. गोखल्यांनीं स्वानुभवांचें वर्णन केले आहे तत्त्वतः, कविगीते या नावाला सर्वस्वीं पात्र अशीं हींच काव्यें (purely subjective lyrics). कारण त्याच्यांत परकीय, संमिश्र असे कांहीं नाहीं. 'सिंहगडावरची सकाळ' (पृ. ३६), 'कांहीं अलौकिक पाहिल्यावर' (पृ. ३९) 'वैतागलेला' (पृ. ५६) 'विसंवाद' (पृ. ५९) 'आवडत्या कावितेस' (पृ. ७१) 'हृद्गत आणि अश्रु' (पृ. ७४) 'उदास कविता' (पृ. ७६), 'काकुडलेला' (पृ. ७८) हीं सर्व व्यक्तिविषयक कविगीताचीं उदाहरणें. त्यांपैकीं कांहींत त्यांनीं आपले कटु कष्टप्रद अनुभव वर्णिले आहेत, कांहींत आपली कवितेवरची भक्ति वर्णिली आहे. या कविगीतांत

आवडीनिवडीचा प्रश्न उपस्थित होत नाहीं. कारण तीं सगळींच एकजात मनोरम आहेत. कशाचाही आडपडदा न ठेवितां कवीनें आपलें अंतः-करण या व्यक्तिविषयक कविगीतात उघडें करून दाखविलें आहे. वाच-कांना आपल्या विश्वासांत घेऊन त्यांना आपल्या सुखदुःखांची कथा निवेदन केली आहे. कवीच्या या सरलतेने वाचकाचें मन त्याच्याकडे वेधतें आणि गानलुब्ध मृगाप्रमाणें ही कवीच्या आत्मवृत्ताची कथा ऐकत असतां त्याला कवीच्या दुःखाची झळ लागते. तसेच कवीच्या आनदविनोदनानें वाचकाचेंही आनदविनोदन होतें, तात्पुरता तो तद्रूप आणि तदाकार बनतो. 'तुझे प्रतिबिंब' (पृ.११८)–'साठीं आणलेलीं फुले' वगैरे कविता साहजिकच या व्यक्तिविषयक कविगीताच्या सदराखालीं येतात.

ह्याच्या विरुद्ध एक कविगीताचा वर्ग आहे, त्याना प्रातिनिधिक कवि-गीते (representative lyrics) असें म्हणणें युक्त होईल. 'गरीब आईचें गाणे', (पृ. ७९) 'उद्याची गोष्ट' (पृ. ८९) 'सीतेचे गाणें' वगैरे अशा प्रातिनिधिक कविगीताचीं उदाहरणे. प्रातिनिधिक कविगीतांत कवि दुसऱ्याच्या भावना, विचार आपलेसे करून घेतो, पण ते त्याचे विचार किंवा भावना नव्हत, आणि तो या भावना आणि विचार स्वमुखाने सागत नाही. विचारप्रधान कविगीते (reflective lyrics) म्हणून आणखी एक कविगीताचा वर्ग आहे. 'आशा आणि अनुभव' (पृ.११२), 'भावना आणि कल्पना' (पृ. ११६), 'स्मृति' (पृ. १२२) 'आशेला अत नाहीं' (पृ. १२९), 'एक गोड विचार' (पृ. ६६)–इत्यादि विचार-प्रधान कविगीताचीं उदाहरणे. 'दुःखाची कहाणी' (पृ. ११५) हे गीत वरकरणीं जरी गोष्टीच्या रूपाचे आहे तरी त्यात दुःखाचा विचारच गोष्टी-रूपानें नटला असल्याकारणाने या दुःखाच्या कहाणीला विचारप्रधान कविगीतातच स्थल देणें योग्य होय.

यानतरचा मोठा वर्ग म्हणजे शिशुजनासंबंधींचीं कविगीते. अशा गीताचा प्रस्तुत काव्यसग्रहात बराच मोठा भरणा आहे. त्यांपैकीं 'चादोबाची गमत (पृ.२) 'एक गोड पापा' (पृ.८), क्षणात उलगडा' (पृ.५५), 'त्याने मजल हासविले' (पृ. ८८), 'बाळानों' (पृ. ६९), 'आमची सोनी' (पृ. १२०) 'अज्ञान' (पृ. १२७), वगैरे कांहीं निदर्शनादाखल देतां येतील. शिशुजन

विषयक कविता लिहिण्याचें काम अत्यंत बिकट आहे, आपण पुनः रांगत, परत आपल्या बाल्यदशेंत प्रवेश केल्याशिवाय तें साधणें शक्य नाहीं. आणि यदाकदाचित् असेंही घडून आलें तर बहुधा बाल्यांत प्रवेश केल्यानंतर आपली कवित्वशक्ति नष्ट होईल. बालवाङ्मय लिहिणाऱ्या सगळ्याच लेखकांना ही प्रौढत्वाची अडचण भासते, पण ती कवींना विशेष नडते. श्री. गोखल्यांना ती आरभीं आरभीं चांगलीच नडली आहे. 'एक गोड पापा' (पृ. ८) यांतील प्रसग सुरेख आहे. पण या कवितेंतील छोट्या नायकाला जेव्हां कुणीं विचारलें 'आम्हीं तुला बाहेर नेलें तर तू आम्हांला काय देशील?' तेव्हा तो गंभीरपणानें सांगतो—

"अजुन आहें मी धाकटाच बाळ। मला नाहीं हापीस कीं पगाल"

येथें कवीने त्या बालकावर आपल्या प्रौढविचारांचा आरोप केल्या कारणानें या शिशुगीताला हीनत्व आलें आहे. या बालकाने पुढे दिलेल्या एका उत्तरांत याच प्रकाराची पुनरावृत्ति झाली आहे. 'काय द्यायचें ते आम्हाला प्रथम दे, थाप देऊन मग फसवशील' असे म्हटल्याबरोबर तो एकदम सांगतो 'मला नाहीं माहीत कशा थापा' हेही एखाद्या प्रौढ माणसाला शोभेसेच उत्तर आहे. 'एक जुनी व नवी गोष्ट' यांतलाही बालक असाच पण्डित आहे आणि तो आपल्या बाल्यवृत्तीशीं सर्वस्वीं विसंगत असें वर्तन करतो.

'हा हा! आई बाळ बोलला। मजसाठिं किती त्रास सोशिला
शीण कसा पण नाहीं वाटला। तुजला कधिंही। सांग हें कसें मज आई॥

परंतु हे अपवाद होत. प्रथम प्रथम जरी श्री गोखल्यांना शिशुस्वभाववर्णनाची हातोटी साधली नाहीं तरी पुढे अल्पावकाशांतच त्यांनी ही कला चांगलीच अधिगत करून घेतली हे त्यांनीं लिहिलेल्या अनेक उत्कृष्ट बालगीतांवरून सिद्ध करून देतां येईल. लहान मुलांना जगांतील सर्व वस्तूंविषयीं अभिनव कौतुक वाटत असते. अन्तर्निरीक्षणादि मनोव्यापाराचा त्यांच्या मनाला दूरतः सुद्धां संपर्क झालेला नसतो, त्यामुळे त्यांच्या वृत्तींत एक प्रकारचा मोकळेपणा असतो. प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव नवीनच असल्याकारणानें त्या त्या गोष्टींत त्यांचें मन रममाण होऊन जातें. जगाच्या दुष्टपणाचा, ढोंगीपणाचा परिचय नसल्यामुळे त्यांचें बोलणें चालणें निर्व्याज-

मधुर असते. त्यांच्या स्वच्छंदी-स्वानंदी साम्राज्यांत घोटाळ्याचे प्रश्न उपस्थित होत नाहींत. आणि झाले तरी 'शप्पत सुटली साखर वांटली' अशा तऱ्हेनें ते त्यांची विल्हेवाट लावतात. दुःखक्लेशचिंतादि मनोविकृतींचा त्याच्या मनावर झालेला परिणाम समुद्रपृष्ठावरच्या फेनबुद्बुदांप्रमाणें अल्पजीवी असतो. लहान मुलाच्या प्रेमळपणांत, त्यांच्या निष्कपट वर्तनांत आणि भाषणात, त्याच्या मनमोकळेपणात, त्यांच्या अपरिमित कौतुकांत, त्याच्या सहजसतुष्ट, स्वानदी, स्वेच्छाचारी वृत्तींत बालभावाची अपूर्व मोहिनी सांठविलेली असते. श्री.गोखल्याच्या 'क्षणांत उलगडा' (पृ. ५५) या बाल-गीतांत ती प्रतीत होते. या गीतातील विषय जसा साधा आहे तशी भाषा पण साधी आहे. तृणाग्रावर अधिष्ठित असलेल्या एकाद्या निर्मल जलबिंदूसारखी या काव्याची शोभा आहे. 'आमची सोनी' या बालगीतांतला प्रसग, हर्षखेदाचा आविष्कार आणि निरास, शिशुस्वभावाचें सूक्ष्म वर्णन, भाषा आणि विचार सर्व कांहीं हृदयगम आहे. 'अज्ञान' (पृ. १२७) वाचून टेनिसनच्या 'Home they brought the warrior dead' या चिमुकल्या गीताची आठवण झाली. एकाद्या दुर्दैवहत अबलेला तिचे बालक हाच काय तो एक आधार उरलेला असतो. त्याच्यावरच तिचे भावी महोदयाचे मनोरे उभारलेले असतात. अस्फुटावस्थेत असलेल्या अशा बालकाविषयीं मातेला अवर्णनीय प्रेम वाटते. हा बालक मोठा झाल्यावर आपले मनोरथ पूर्ण करील, आपल्या नयनाचे पारणे फेडील असे त्या मातेला वाटत असते. आणि या विचारामुळें तिच्या साहजिक मातृप्रेमाला वारवार भरतें येते. श्री. कमलाबाई देशपांडे यांनीं आपल्या 'गीतद्विदलात' प्रसिद्ध झालेल्या 'बालकास पाहून' या कवितेच्या पूर्वभागांत एकुलता एक बालक असलेल्या मातृहृदयाचें अत्यन्त हृदयस्पर्शी वर्णन केलें आहे. हा बालक म्हणजे निबिडतमातरीं दिसलेला ताराच होय, किंवा 'असह्य दीर्घ निराशेला। आशातंतू सांपडला' किंवा 'अगम्य मार्गा क्रमण्याला। दूत प्रभूनें कीं दिधला'. पण कमलाबाई म्हणतात हें अस्फुट सुम आहे, त्याने असेंच राहावें कारण पूर्णत्वाला कोणतीही गोष्ट पोंचली म्हणजे तिच्या क्षयाचा दुःसह विचार मनांत येतो. 'अर्धस्फुट मम पुष्प असो। असेंचि राहो नच विकसो ॥' या दोन ओळी वाचून मला गटेच्या (Goethe) डॉक्टर

फौस्ट्सच्या (Dr. Faustus), वचनाची आठवण झाली. 'Stay, moment for thou art beautiful.' कमलाबाईची 'गीतद्विदलांतील' ही कविता निरतिशय मनोहर असें एक रत्न आहे. कारण त्यांतील भावना म्हणजे हृदयांतरींची जिवत ज्योत आहे. तशीच भाषा व्यवस्थिति, विचार वगैरे सर्वच चित्ताकर्षक आहे.

श्री. गोखल्याचे आपल्या मायभूमीवर प्रेम आहे आणि हे त्याचे मायभूमीवरील प्रेम त्यांनीं लिहिलेल्या कविगीतांत अनेक वेळां व्यक्त झालें आहे. 'सिंहगडावरची सकाळ' (पृ. ३६), जळजळ (पृ. ६२), आग (पृ.७२), 'तोंपर्यंत' (७७), 'सालाबाद' (पृ.८५), 'पर्वतीचे तळें' (पृ.९३) हीं कविगीतें त्याच्या देशावरील उज्ज्वल प्रेमाची साक्ष देतात. हा देशभक्तिविषयक काविगीताचा (Patriotic lyrics) निराळाच वर्ग मानतां येईल. श्री. गोखल्याचा आवेश, उत्साह, सर्व बाजूनीं झालेली देशाची अवनति पाहून त्याना वाटत असलेली तळमळ, गतवैभवाची तीव्र जाणीव इत्यादि भावना वर दिलेल्या कविगीतात उत्कृष्ट रीतीने प्रतिबिंबित झाल्या आहेत, आणि उदात्त, कोमल वगैरे निरनिराळ्या स्वरूपाच्या जशा भावना असतील तशाच थाटाचे त्यांचे शब्दशरीर पण बनते.

'दुर्दशा। परिस्थितिकशा। फोडिते पाठ।
जग हंसतें म्हणतें तोंडावरि मुर्दाड !॥'

(पृ. ७२) हें एक भावनानुरूप शब्दाचे उदाहरण; यांतील भावना त्वेषाची आहे. ह्याच्या उलट

"भाऊस्तव नाना रडला-ते आटलें
गुज महादजीचे ओसरलें-वाळले
पाणीच पुण्याचें जणुं सारे संपलें" (पृ. ९३)

ह्या तीन ओळींतील शब्दरचना आणि वृत्त करुणरसानुरूप आहेत. आणखी एक या कविगीताचा विशेष असा आहे कीं, त्यांत अळेबळे आणलेला क्रोध किंवा ओढूनताणून आणलेले कारुण्य हीं सापडावयाचीं नाहींत. जसा हिंदुस्थानच्या गतवैभवाबद्दल श्री. गोखल्याना अभिमान आहे, त्याप्रमाणेंच त्याना सध्याच्या आमच्या दु:स्थितीचे कारण आमचे आम्हीच

आहेंत याची पण जाणीव आहे आणि आपल्या देशबांधवांच्या दोषांचें आविष्करण करायला ते मुळींच कचरत नाहींत.

श्री. गोखल्यांनीं कांहीं ईशस्तुतिपर गीतें लिहिलीं आहेत. या काव्य-संग्रहाच्या आरंभीचें गाणें ईशस्तुतिपरच आहे. 'खरा थोर एकटा देव' (पृ. १७) 'देवा' (पृ. २७) 'दूर्वा, बेल आणि तुळशी' (पृ. ७७) इत्यादि आणखी उदाहरणे देतां येतील. हीं सर्व कमी अधिक प्रमाणाने त्यांची ईश्वरावरील अचल निष्ठा व्यक्त करतात. 'देवा' हें २७ पानावरील गीत मला जास्त आवडते. 'चित्त शुद्ध करशील तर' वगैरे कवितांचा नीत्युपदेश हा विषय आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे.

वर्णनपर कविगीतांचा एक स्वतंत्रच वर्ग केला तर बरें असें मला वाटतें. या वर्गांत कांहीं सृष्टिवर्णनपर कविगीते व काहीं व्यक्तिविषयक गीतें ह्यांचा समावेश होईल. 'तारागण' (पृ.१३), 'सविता, समीर आणि सरिता' (पृ.१६), 'वर्षाकाल' (पृ.१११) हीं केवळ वर्णनात्मक कविगीते आहेत. 'संध्याकाळ' (पृ ७५), 'संध्याकाळ' (पृ.८२), 'झोंपडी आणि संध्याकाळ' (पृ १०४) या तिन्ही गीतांत संध्याकाळच्या वर्णनापेक्षा संध्या-समयीं सुचलेल्या विचारांचेच प्राबल्य जास्त आहे. 'जलभरण' (पृ.१०९) हें केवल वर्णनात्मक गीत आहे (purely descriptive lyric) याचे वृत्त मनोरम आहे आणि भाषेत विविध प्रकारचे नादमाधुर्य आहे. 'करुणा' (पृ.९५) हे कविगीत वर्णनात्मकच आहे. 'जुना बाजार' (पृ.४३) 'तगरीचे फूल' (पृ.४७) 'चूक' (पृ ६५) 'दसऱ्याचे सोनें' (पृ.९२) या सर्व कवि-गीतांत वस्तुवर्णनाला कल्पनाशक्तीचे अमित साहाय्य झालें आहे. वस्तु सामान्य असल्या तरी कल्पनाशक्तीचे तेज त्याच्यावर झळकत असलें म्हणजे त्याना अलौकिक मनोहरत्व प्राप्त होते. कल्पनाशक्तीच्या या तेजाचे प्रभवस्थान कविमानसात आहे. वर्ड्स्वर्थनें म्हटल्याप्रमाणे 'न विलसे द्युति ती जलधीवरी। नच पुन्हां गवसे भुवनोदरीं ॥' The light that never was on sea or land. 'तगरीचे फूल' व 'चूक' या दोन कविगीता-संबंधीं हे विधान निःशंकपणे करायला कांहींच हरकत नाहीं.

न्यूटन, नेपोलिअन, महात्मा गांधी, नटवर्य गणपतराव, केशवसुत वगैरे प्रसिद्ध व्यक्तींना उद्देशून श्री. गोखल्यांनीं कविता लिहिल्या आहेत. नटवर्य

गणपतरावांची कविता मला आवडते, पण या वर्गातल्या कविगीतांत केशव-सुतांना उद्देशून लिहिलेलें कविगीत सर्वोत्कृष्ट आहे. त्यांत ८।१० ओळींत केशवसुतांच्या घडाडीचें, बुद्धिमत्तेचें, कर्तबगारीचे अगदीं मोजक्या शब्दांत पण अत्यन्त समर्पक वर्णन केलें आहे.

सरतेशेवटचा वर्ग म्हणजे स्फुटगीतांचा वर्ग. यात 'पैसाफडाचे श्लोक' (पृ.३१), 'अशिक्षित दारूबाजास' (पृ.४८), 'लांकूड व लोखंड' (पृ.४८) इत्यादि कविता येतील. ज्याना कुठे थारा नाहीं, त्यांना या वर्गात आश्रय मिळेल. असो. आणखी कितीतरी कविताचा निर्देश येथे केला नाहीं, कारण हें वर्गीकरण सस्कृत टीकाकार म्हणतात तसें 'दिङ्मात्रमुपदर्श्यते' या पद्धतीनें केलें आहे.

सक्षेपतः सांगायचे म्हणजे, इग्रजी कविगीतांच्या विशिष्ट गुणांनीं समन्वित अशी ही काव्यरचना आहे. भावार्थदीपिका लिहितेवेळी ज्ञाने-श्वरानीं 'भाष्यकारातें वाट पुसत' असा आपला मार्ग काढला. श्री.गोखल्यानीं केशवसुताना 'वाट पुसत' आणि मधूनमधून इग्रजी काव्य वाचून आपला मार्ग चोखाळला आहे. परतु पहिले प्रोत्साहन जरी केशवसुतांच्या काव्या-मुळें झालें असलें तरी पुढच्या श्री. गोखल्यांच्या काव्यात आणि केशव-सुताच्या काव्यात पुष्कळच तफावत आहे. ते कसेही असो; एवढे मात्र खरें कीं, इग्रजी कविगीतातील स्वसुखदुःखनिवेदन, लहानमोठ्या तत्त-त्प्रसंगानीं उद्भूत झालेल्या भावना आणि विचार याची अभिव्यक्ति, रचनासौष्ठव, शब्दगुणवृत्तालकाराची अनुरूपता, संक्षिप्तता, आटोपशीरपणा वगैरे गुण श्री. गोखल्याच्या कविगीतात आढळून येतील. पण या कवितेचे इग्रजी कविगीताशीं सादृश्य असले तरी तिचे एकंदर स्वरूप विशुद्ध महाराष्ट्री थाटाचें आहे; त्यात परकीय, अतएव विसवादी आणि क्लेशकर असे काहीं नाहीं.

आता राहिलें दोषप्रकरण. श्री. गोखल्यांच्या काव्यातील काहीं दोष त्यांच्या गुणाच्या अतिरेकामुळेच उत्पन्न झालेले आहेत. त्यांच्या साधे-पणाचा अतिरेक झाला म्हणजे त्यांच्या काव्याला एक प्रकारचे हीन, दीन, मलिन असें स्वरूप प्राप्त होते. आणि कांहीं कांहीं वेळां ते शब्दांची इतकी काटकसर करतात कीं, या काटकसरीचा अतिरेक होऊन अर्थाची

मुस्कटदाबी होते. तसेच निर्दोष काव्यरचनेला (structure) जितके परिश्रम घ्यायला पाहिजेत तितके ते घेत नाहींत, आणि यमक जुळविण्याच्या कामांत फारच बेफिकिरी दाखवितात. 'अशिक्षित दारूबाजास' (पृ. ४९) या कवितेंत 'कसें निर्दयांनो पितां लाल पाणी' ही ओळ आली आहे. यांतले 'लाल पाणी' सहृदयहृदयाचे मात्र पाणी करते. तें दारूबाजास जसे हितावह नाहीं तसेच काव्यातही अनर्थकारक आहे. वरील ओळीच्याधुढे दुसरी एक ओळ आली आहे. "मधें दारुचा ग्लास ढोसून जाती" या ओळींतील 'ग्लास' आणि 'ढोसून' हे शब्द वर दिलेल्या 'लाल पाण्या'वर मात करतात. 'तोंपर्यंत' (पृ. ७७) या कवितेंतील शेवटच्या दोन ओळी–विशेषतः दुसरी ओळ–

'हिंदुस्थान असा पिळून अडला लाचार नानापरी।
तोंपर्यंत करील काय अगदीं तो देव आला तरी ॥'

श्री. गोखल्याच्या काव्यांतील दैन्याचे आणखी एक उदाहरण म्हणून देतां येईल. 'पाखराचे घरटे' (पृ. ५७) या कवितेत एका मुलाला पांखराचें घरटे सांपडले म्हणून मौज वाटली आणि मग

'ती आईस दावुनि होईल फारचि फार'
'हे सहज तयाच्या मनात सहजीं आले'

या दोन ओळी काव्यदेवीने क्वचित्प्रसगीं धारण केलेल्या चीरचीवरांचे उदाहरण होत. 'फारचि फार' हे शब्द वाचून मला वर्डस्वर्थच्या 'And she was fair and very fair' या ओळीची आठवण झाली. 'पांखराचें घरटें' या कवितेत तो बालक आपल्या आईने सागितल्याप्रमाणें घरटें जेथल्या तेथें नेऊन ठेवतो, पण दुसऱ्या दिवशीं ते त्याला कुठें सांपडत नाहीं, तेव्हां गोखले म्हणतात,

'सहज पुशिलें तैं सांगितलें त्यानें। मरुनि गेलें भेटलें कोण जाणे॥'

येथें पाहिल्या ओळींत 'त्याने' म्हणजे कोणीं, हे समजायला मार्ग नाहीं. हा काटकसरीच्या नादाचा परिणाम. 'काहीं पाने' (पृ. ८०) या काव्यांत

'नादिष्ट मारीत सदैव तान। तेणें करी पिंपळपान ताण॥'

असे पिंपळाच्या पानाचे वर्णन केले आहे; त्यांत पिंपळाच्या पानाचा उल्लेख पहिल्यादां केला असता किंवा दोनदां केला असता तर अर्थ सुबोध झाला

असता. 'नदी आणि मानिनी' (पृ.१०३) या कवितेंत शेवटच्या दोन ओळींत मानिनीचे सभाषण आणि कृति यांच्यांतली विसगति दाखविली आहे. सरळ वाटेने जाणाऱ्या अर्थाला एकदम कलाटणी दिल्यामुळें वाचकाला बिचकल्यासारखे होते. अर्थाच्या परिवृत्तीचा थोडासा स्पष्ट निर्देश केला असता तर बरें झाले असते. काटकसर हा व्यवहारात तसाच काव्यातही वाखाणण्यासारखा गुण आहे पण त्याचा अतिरेक झाला म्हणजे अर्थ समजणे मुष्किल होते. तिसरा दोष काव्यरचनेचा (faulty structure). 'आईसाठीं आणलेले फूल' (पृ. २८) या कवितेतील पूर्व-भागाचा निष्कारण विस्तार झाल्यामुळे एकदर काव्याची रचना बेडौल झाली आहे. हे एक उदाहरण. दुसरे 'गरीब आईचे गाणे' (पृ. ७९). या कवितेतील कल्पनाची आणि विचारांची माडणी व्यवस्थित झालेली नाहीं. सदोष यमकाचीं उदाहरणे तर श्री. गोखल्याच्या काव्यात पुष्कळच सापडतील. 'एक-वेग' (पृ. १९) 'सोस-दोस्त' (पृ. ३८) 'पाय-अपाप' (पृ. ९५). हीं काही, विशेष श्रम न करिता सापडलीं तीं दिलीं आहेत. क्वचित् यतिभगाचीं, व्याकरणदृष्टया अशुद्ध अशा वाक्यरचनेचीं उदाहरणंही नाहींत असे नाहीं. आणखी एक श्री.गोखल्याच्या काव्यांतील वैगुण्य सांगायचे म्हणजे त्याच्या काहीं कवितातील प्रसग क्षुल्लक आहेत. 'किंचित् नवल' (पृ. ११३), 'माघमासीं पाऊस' (पृ. ६४), 'रोज पैसा मागणाऱ्या भिकाऱ्यास' (पृ. ६०) वगैरे काव्यातील विषय इतके क्षुद्र आहेत की, त्यांना कवितेचा वेष देणेच उचित नव्हे. अशाच बारीकसारीक प्रसगावर लिहिलेलीं निर्बल कवने, श्लोकाच्या चार चरणांत समाविष्ट केलेले गद्यवेषातच बरे दिसणारे विचार इत्यादि बरेचसे सटरफटर या काव्यसग्रहात छापले आहे. केशवसुतांच्या काव्यातील एका अवगुणाचें श्री. गोखले कधीं कधीं अनुकरण करतात. हा अवगुण म्हणजे कविता रचल्यानतर कवि आपण होऊनच शेवटीं कवितेतील नीतितत्त्व, त्यांत वर्णन केलेल्या प्रसगापासून घ्यायचा धडा, थोडक्यात सांगायचें म्हणजे कवितेचें तात्पर्य विशद करून सागतो; जे व्यग्यस्वरूपांत विभवसपन्न असतें तें वाच्य करून त्याला दैन्य आणतो. सुज्ञ वाचकाना अशा साहाय्याची अपेक्षा नसते; उलट असें कांहीं कोणीं करणें म्हणजे त्यांच्या रसिकतेचा

एक प्रकारें उपमर्द करणें होय. आतां एकच गोष्ट राहिली आणि ती श्री. गोखल्यांच्या काव्यांत कोणच्या गुणांचा वाचकांनीं शोध करू नये ही होय. अशा प्रकारचें वैगुण्य सांगणें म्हणजे श्री.गोखल्यांना दोष देणें नव्हे. केवळ या प्रकरणाला पूर्तता यावी म्हणूनच उपरिनिर्दिष्ट वैगुण्य येथें नमूद केलें आहे. श्री. गोखल्यांच्या काव्यांत अलोट धैर्य, अमित उत्साह, असामान्य आत्मविश्वास, असाधारण बुद्धिबल इत्यादि गुण किंवा त्यांचें वर्णन फारसें आढळून येणार नाहीं. तसेंच झंझावाताप्रमाणें अनिरुद्ध संचार करणारे, एखाद्या विशाल जलौघाप्रमाणें अप्रतिहतगति असे विचार, वादळाच्या वेळीं खवळलेल्या समुद्रपृष्ठावर उसळणाऱ्या पर्वतप्राय लाटांचीच उपमा ज्याना योग्य होईल अशा भावना व त्याचे वर्णन हींही सांपडणार नाहींत. आपल्या प्रबल आवेगाने वाचकाला विवश करून त्याचे अंतःकरण हदरून, यरारून सोडणारें असें त्याच्या कवितेत काहीं नाहीं; असले तरी अल्पप्रमाणांत असणार. श्री. गोखल्याच्या भावना प्रबल आहेत पण अत्युत्कट नाहींत. तिसरी गोष्ट अशी कीं, श्री. गोखल्यांची दृष्टि परिच्छिन्न आहे; पुढे ती वाचनानें आणि अनुभवांनीं विशाल होईल, पण सध्याचें तिचें क्षेत्र मर्यादित आहे; गरिबीचाच ससार तरी त्यांत उत्तम टापटीप आहे हें मात्र खरें.

अखेरीस श्री.गोखल्यानीं त्याचे हें काव्य वाचण्याची व त्यातील रसास्वाद घेण्याची सधि मला आणून दिली याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच. कवीशीं समरस होऊन, त्याच्या अंतरगात शिरून त्याच्या भावना-विचाराचा मोहकपणा आपल्याला अनुभवावयास सापडावा आणि आपल्याला जो आनद झाला त्यांत इतरांना वाटेकरी करावे एवढाच या प्रस्तावनेचा हेतु. येथे जें गुणदोषविवेचन केलें आहे तें स्नेहबुद्धीने केले आहे, तरी त्यांत अधळें प्रेम कोणाच्या प्रत्ययास येणार नाहीं, असा मला भरवसा वाटतो. उत्तम काव्याला कोणाच्या शिफारसपत्राची जरूरच नाहीं, आणि काव्य जर अधम असेल तर प्रत्यक्ष बृहस्पतीने त्याची वाखाणणी केली म्हणून काय होणार!

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम्
वाचा वाचस्पतेर्व्योम्नि विलसन्ति न वल्लयः ॥

पुणें,
ता. ४ जानेवारी १९२५.

रामचंद्र कृष्ण लागू

माझें कर्तव्य.

हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध होत असताना त्यासंबंधानें ज्यांचे मजवर प्रेमळ उपकार झाले आहेत, त्यांचा नामनिर्देश करून कृतज्ञता व्यक्त करणें हें माझें कर्तव्य आहे.

प्रथमत: ज्यांच्या मार्मिक व रसिक शिक्षणानें माझी काव्यस्फूर्ति जागृत झाली ते माझे गुरुवर्य श्री. यशवंत गणेश फफे व प्रां० चिंतामणराव जोशी एम्. ए. यांचा मी येथे परम आदरानें उल्लेख करतों. माझे रसिक सहाध्यायी मनोहर व्यंकटेश जेरे यांचे स्मरण मला यावेळीं झाल्यावांचून रहात नाहीं. तसेंच ज्यांचेकडून काव्यवाङ्मयासंबंधाने अनेकविध गोष्टी मला समजल्या ते माझे रसज्ञ मित्र श्री. त्र्यंबक बाळकृष्ण भोपळे आणि श्री. विनायक नीलकंठ उपाध्ये यांनाही मला विसरता येत नाहीं. कै. गणेश विठ्ठल कुळकर्णी यांनीं आपल्या मासिकातून मोठ्या गुणग्राहकतेने कांहीं कविता प्रसिद्ध केल्या होत्या, आज हं पुस्तक पाहून त्यांना फार आनंद झाला असता. आणखीही ज्या गुरुजनांनी व मित्रांनीं मला वेळोवेळीं उत्तेजन दिलें त्यांचें मला स्मरण आहे व त्या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

या पुस्तकाचे खरें भूषण म्हणजे यांची प्रस्तावना होय. तिला कोणतेही विशेषण लावण्याचा माझा अधिकार नाही. विद्वान् व मार्मिक रसिकांचा तो अधिकार आहे. पण अशा वाचकाशीं परिचय करून देणारी प्रस्तावना माझ्या पुस्तकाला लाभली, याबद्दल मात्र मला आनंद आणि अभिमान वाटतो. ऋणानुबंध मोठा विलक्षण असतो, यांत शंका नाहीं. प्रोफेसरसाहेबांची व माझी अवघी दीडदोन वर्षांची ओळख आणि त्यांचेपाशी सांगण्यासारखा समानतेचा कोणताही हक्क माझेपाशीं नाहीं; असे असूनही त्यांनीं इतक्या आस्थेने व परिश्रमाने प्रस्तावना लिहून दिली हा केवळ त्यांचाच थोरपणा आहे. कोणत्या शब्दांनीं त्यांचे आभार मानावे, हेच मला कळत नाहीं. मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे.

या संग्रहांत गेल्या २।३ वर्षांत लिहिलेल्या कविता अधिक आहेत. त्याचीं जीं सुखदुःखात्मक अनेक कारणें आहेत त्यांतील एक प्रोत्साहक कारण म्हणजे

याच मुदतींत झालेला श्री. दि. ग. केळकर (कवि अज्ञातवासी) यांचा स्नेह होय. त्याचे ह्या कवितेवर इतकें प्रेम आहे कीं, कधीं कधीं त्यामध्ये ते मला हार खायला लावतील कीं काय, असें मला त्यांचें भय वाटतें. हा संग्रह इतक्या लौकर प्रसिद्ध होण्यास ते बऱ्याच अंशानीं कारण आहेत. त्यांना संग्राहकाचा मान देऊन मी त्याची जाणीव व्यक्त करीत आहें, यापेक्षां विशेष कांहीं नाहीं.

पूर्वसंपादित लोकप्रियता किंवा कीर्ति या पुस्तकाचे प्रकाशनास कारण नाहीं. माझ्या वडील बंधूनीं केवळ बंधुप्रेमाने हे पुस्तक प्रकाशित केलें आहे. ते नेहमींच माझ्यासाठीं अशा गोष्टी करीत असतात. त्याचे आभार मानण्याचे मीं मनात आणणे यासारखे कृत्रिम काहींच होणार नाहीं.

माझ्या बंधूंचीं मुले आमची सोनी व आमचा नाना याचाही येथे उल्लेख केल्यावाचून मला रहावत नाहीं. आमच्या घरातील या चालत्या-बोलत्या काव्यानीं, जेव्हां मनातले सर्व काव्य नष्ट व्हावे अशा अनेक रूक्ष प्रसगीं, ह्या कवितेला धीर देऊन जीवन दिले आहे—पण त्याचेजवळ जशी उपकाराची भाषा नाहीं तशीच माझेजवळ आभाराचीही नाहीं.

पुणे
१६ जानेवारी १९२५.

हरि सखाराम गोखले

कांहींतरी

[माझ्या कवितासंग्रहाचे नाव 'काहींतरी']

[शार्दूलविक्रीडित]

ह्या मोठ्या जगतास अल्प इतुकें हें होय 'कांहींतरी'
ज्ञानेशादि महान् कवी खचित हें भाषेस 'कांहींतरी'
कोणाला खपलें कुणास खुपलें त्यांनाहि 'कांहींतरी'
माझें-मद्हृदयांतलें-म्हणुनि जें तें हेंच 'कांहींतरी'

१ डिसेंबर १९२२.

हरि सखाराम गोखले.

शुद्धिपत्र

[कांहीं ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र खालीं दिलें आहे.]

पृष्ठ	ओळ	मुद्रित	मूळ
१२	७	भीतिनिराश-	भीतिनिराशा
३८	१४	आरशामध	आरशामधें
४०	२०	दान	दीन
६३	४ [आयुष्य]	?	!
७३	३[भैरवी]	'करिं न मिळुनी' (याचे पुढे)	हृदयसुमनीं
८१	८	लहान असली तरीहि ताइ	...ताई
,,	१२	दिल्याचाही	दिलाचाही
,,	१९	मातापितरांनीं	मातापितयांनीं
८२	७[संध्याकाळ]	'झालें वर्ष पुढें' (याचे पुढे)	न
९६	४[सोनचांफ्यास]	निदिलें	निंदिलें
९९	२[-साठीं आणलेलीं फुले]	पीडा	पाडी
१०२	१२	आज्ञानें	अज्ञानें
१०३	५[नदी आणि मानिनी]	तुझी तूं जाई। इतुकी (याचे पुढे)	मी
१०४	७[झोंपडी व संध्याकाळ]	सुखे	सुख
११८	९	आसरा	आरसा
१३१	९	रुप...	रूप...

प्रस्तावना

पृष्ठ	ओळ	मुद्रित	मूळ
५	२	असें म्हणायला हरकत कांहीं नाहीं	...कांहीं हरकत नाहीं
१६	नवा पॅरा [आरंभ]	ह्याप्रमाणेंच	ह्याप्रमाणें
२९	१३ [शेवट]	अशीच	अशी

अनुक्रमणिका

समर्पण.

[वसंततिलका]

आई, तुझेच गुण जे दिसतात माझे
पुष्पांतले सुगुण ते सगळे लतेचे
त्यांनींच दिव्य कविता मज प्राप्त झाली
ती मीं तुझ्या चरणिं सादर अर्पियेली !

कां हीं त री

ईश्वर.

[चाल—उगवो तो वैभवरवि०]

लीलेनें सहज सतत सकल विश्व ईश खेळवी
निर्मी ही रुचिर धरा। नीलांबर अमृतकरा
अरुण उषा तिमिरहरा। अतुल थोरवी
चंद्रसूर्य तो फिरवी। तारागण तो खुलवी
कुमुदनलिनि तो हंसवी। अखिल भूलवी
अचल गिरी तेथ वसे। चपलांतरिं तो विलसे
सरितेसह घे वळसे। भेद नाठवी
तो वसंत कोकिलास। जलदबिंदु चातकास
प्रिय सुधांशु त्या निशेस। तोच भेटवी
हृदयांतरिं तोचि वसे। ज्ञानाचें लावि पिसें
बोधाचे सतत ठसे। तोच उमटवी
त्यासमान नाहिं कुणी। सकलांचा तोच धणी
अतुल नित्य तत्करणी। सहज गुंगवी
प्रेमाचें आलोकन। करुणेचें हृदयासन
दीनाचें वाक्य—श्रवण। ब्रीद चालवी

नोव्हेंबर १९१५.

चांदोबाची गंमत.

[चाल—आनंदी आनंद गडे.]

ये ये ताई पहा पहा
गंमत नामी किती अहा!
चांदोबा खालीं आला
हौदामध्यें बघ बुडला
कसा उतरला? । किंवा पडला? । पाय घसरला?
कशास उलटें चालावें—
पाय नभाला लावावे?
किती उंच हें आभाळ
तेथुनि हौद किती खोल
तरि हा ताई । आई आई । बोलत नाहीं
चांदोबा तूं रडूं नको!
ताई तूं मज हंसूं नको.
किती किती हें रडलास
हौद रडुयानें भरलास
तोंड मळविलें । अंग ठेचलें । तेज पळालें
उलटा चालूं नको कधीं
पडशिल ऐसा जलामधीं.

१९१५.

दारिद्र्याचे विलास.

[वसंततिलका.]

देतें नरास बहु कष्ट घडीघडीला
पाडी महाव्यसनिं दूषवि सन्मतीला
शांती विनष्ट करि अक्षयिंचा उदास
दारिद्र्य नित्य जगतीं करि हे विलास !

मानी जनांस अपमानिंच लोळवीते
क्षुद्रापुढें कितिकदां तरि वांकवीतें
जेथे तिथें अपयशी करितें नरास
दारिद्र्य नित्य जगतीं करि हे विलास !

आप्तांकडून किति दुर्वच बोलवीतें
मित्रांकडून असहायचि टाकवीतें
मृत्यूहि भासवि बरा कितिदां मनास
दारिद्र्य नित्य जगतीं करि हे विलास !

१९१५.

मी कोण ?

[चाल—भूपती खरे तें.]

लालसा व्यर्थ तव मला करीं धरण्याची
मी निराकार परि अयुक्त उपमा प्रभुची !
रविकिरण वायु यांहुनी तीव्र गति माझी
मजपुढे कथा मग काय होय विहगाची !
गिरिशिखर, मेघ, नभ, तारागण यां सकलां
भेटून यावया निमिष होय बहु मजला !
प्रतिबंध मला नच कुठें कशाचा तिळही
स्थल अगम्य मज या विश्वामाजी नाहीं !
मी स्वतंत्र परि मज कुणी बळें नमवीती
त्यांपुढे न चाले स्वैर चपल मम वृत्ती !
शिशुपरी प्रथम मज योग्य सुपथ जो दावी
मी कृतज्ञतेने दुःख तयाचें नुरवीं !
तव आप्त–इष्ट यांहुनी निकट मी वसतों
लाडका सुताहुनि मातेचा मी असतों !
मी तुझें ज्ञान बल तेज कीर्ति सद्गुण
ओळखा बघूं मग असा असें मी कोण ?

१९१५.

खुळें प्रेम.

[अंजनीगीत.]

नयनमनोहर ज्याची दीप्ती
अखिल जगाची ज्यावर प्रीती
त्या कनका नच, आयस ओढी
चुंबक-प्रेम खुळें!
सकल विश्व निज तेजें कोंडी
दिनकर त्याची सरी न थोडी
परंतु दीपावरी घे उडी
पतंग-प्रेम खुळें!
तेजोराशी विशाल गोळे
गणना त्यांची गिरा न बोले
एक चंद्र परि पाहुनि उसळे
सागर-प्रेम खुळें!
माहेरचि जे उच्चगिरीपद
वास जेथिंचा अखंड सौख्यद
सोडुनि त्यातें वाहे धडधड
सरिता-प्रेम खुळें!
गोड विमल जल तुडुंब भरलें
कासारांचे असंख्य मेळे
असुनि घनास्तव तृषार्त ठेले
चातक-प्रेम खुळें!
सत्त्व ज्यामधें नसे अल्पही
अनुभव ज्याचा सौख्यद नाहीं
असें कसें जग गिरवित जाई
पुराण-प्रेम खुळें!

जानेवारी १९१६.

दयाघन गौतम.

[आर्या.]

मुनिमानसशांतीते पेटवुनी तत्सतीस ढकलून—
पापाचरणीं, गेला छिद्रमया तनुस इंद्र घेऊन.
तेव्हां पडली होती दीन अहल्या धरेवरी हाय!
मत्तेभपीडनावश नलिनीपरि विकल जाहला काय.
परमोग्रनेत्र गौतम मध्यान्हींचा जणो रवी तळपे
अश्रुजलें सिंचित तद्हृदयाचे करि असंख्यसे कळपे.
तो क्रोधाविष्ट मुनी क्रौर्यें तिजला पुनःपुन्हां पाहे
ताडी स्वशीर्ष हस्तें, सोडी उच्छ्वास भाजण्या दाहे.
हृत्संचित करुणेचा न पडावा शब्द एक बाहेर
दृष्टी वृष्टि करो बहु कोपाची म्हणुनि चाविला अधर.
वडवाग्नि जाळितांही मर्यादा लंघितो न तो उदधी
तैसा, अपराधी ती घोर तरी टाकुनी न जाय सुधी.
बघतां रक्तनयन पति ती दीनमुखी अधोमुखी होई
प्रार्थी मनिं 'नेत्राग्ने, स्वाहा मी सिद्ध सत्वरीं घेई.'
जावें चरणापाशीं दावावें हृदय सर्व उकलून
बोलावें उचलावें प्रेमानें शुद्ध हृदय तोलून.
हृदयपयोनिधि तीचा घुसळुनि त्यावरि तरंग हे येती
नवनीतापरि मुनितें क्रुद्ध बघुनि ते क्षणांत पाझरती.
दयिता असुनी क्षमिता व्हायाची युक्ति तीस नच सुचली
आशाविनाशपवनें कदलीसम ती धरेवरी पडली!
निद्रित असतां जैसा डंखावा सर्प तीव्रविषवदन
तैसें झालें मूर्च्छित असतां मुनि शाप दे कठोरमन.
" मच्छापें जार तुझा सहस्रभगकाय होय सुरपाल
तूंही शिला-बनूनी राहें विपिनीं अनल्प चिरकाल."

वाक्तूणीरांतुनि हा शापशर न जों सुटेच तों चरणीं
पडली भीत अहल्या जैशी व्याधासमीप मृदु हरिणी.
हस्तें चरण धरोनी बहु दीनत्वें मुखाकडे पाहे
फिरवी वदन मुनीश्वर नच पाहे स्तंभसा उभा राहे.
किंचित्कालें कंपित तनुसम कंपित रवें सती बाहे
'भो स्वामिन् प्राणपते, कारुण्यें एकवार मज पाहें.
तुमची दयिता जरि मी आहें तरि ती नव्हे असेंच म्हणा
माना व्यसनार्ता मज अबला वच आयका धरा करुणा.
होत्यें जडा शिला वा जळत्येंही नेत्रवन्हिच्या दाहें
परि निरखावें माझें शुद्ध हृदय एकदां दयाळो, हें.
शस्त्रातें वज्रातें शंपेतें आपुल्या प्रहारें जें
देई मृदुत्व ऐसें निजदूषण जाणते सती न दुजें.
म्हणुनी वदत्यें आर्या, सुरपतिकापट्य ना कळून अशी
पडल्यें तमांत, रविसम शुद्ध करा तो करी धरेस जशी.
मी कवणाची दुहिता, दयिता कोण्या पवित्र चरणाची
परि गांजितां अशी कशि वृष्टी नच होय त्या दयाब्दांची!'
ऐसें वदून पडली भुवरि भूविण तिला न आधार
कोपानल शमवाया नयनाश्रूची पुन्हां स्रवे धार.
कांहीं क्षणें मुनीचा कोप शमुनि अश्रु पातले नयनीं
प्रेमाचा विजय सदा होतो हें दृश्य होय सर्वजनीं.
स्वकरें उठवून सती देई स्कंधीं तिला सुखविराम
बोले "अयुतां वरुषीं होइल अजपौत्र विष्णु श्रीराम
पुनरपि भेटेन तुला जेव्हां तो राम येथ येईल
निजपादरजें तुजला तूं स्मरणें सकल विश्व तारशिल."
उच्छापवचघनरवें तप्त धरेसम सती मनीं धाली
तोंच शिला होउनि परि अहह! जवें दुर्दिनामधें गेली!

मे १९१६.

एक गोड पापा.

[दिंडी.]

'नको ताईसारखी बाहुली ती
दिसे गोरी पण आंत सर्व माती
खेळ बाहुलिचा खेळतसे त्याला
मला म्हणती बांगड्या बायक्याला.'
"बरें आणिन मी तूजला घड्याळ
खिशामध्यें ठेव तूं सर्वकाळ"
'नको खोटें ते वाजणार नाहीं
वेळ शाळेची सांगणार नाहीं'
"आवडे का अलगूज तुला बोल"
'नको त्याला भोंसकीं दोन चार
मला नाहीं तें वाजवितां येत
भाउनाना सारखे मागतात.
मीच येतों कीं तुम्हा बरोबर
दाखवीतों जें मला आवडेल'
हसुनि बोले "बाहेर तुला नेला
तरी देशिल तूं काय रे अम्हाला?"
"ताइ कांहीं बाहेर येत नाहीं
म्हणाली ती बाहुली मला देई
जरी तुजला बाहेर अम्हीं न्यावें
तरी आम्हाला कांहिंतरी द्यावें"

अजुन आहें मी धाकटाच बाळ
मला नाहीं हापीस कीं पगाल
तली देइन मग काहिंतली छान
चला येऊं पोशाख मी कलून!'
"काय देशिल तें प्रथम अम्हां देई
थाप देउन मग फसवशील पाहीं"
'मला नाहीं माहीत कशा थापा
बलें आधीं घ्या एक गोड पापा!'

मे १९१६.

फूल कुस्करलें तरी—

[पद.]

कुस्करलें फूल तरी मारुं नको ताइ याजला
मेले ते फूल काय। त्यासाठीं करिसि घाय
कुसुमाहुनि मृदुल काय। बाळ आपुला
पुष्पाची रुचिर लालि। बाळाच्या वसत गालिं
धरितां तू मावळली। सोड त्याजला
भ्रमर जेविं मधु रसास। सेवि धरुनि लालसेस
तेंविं मधुर चुंबनरस। सेवु दे मला
सुमन पवनलहरीला। प्रिय जेवीं खेळाला
तेंवीं हा बाळ मला। सोड त्याजला
फुलणारें फूल जसें। हंसणारे बाळ तसे
दुखवु नको त्यास असे। विनवित्यें तुला
फुललेलें सुम चुरले। पाहुनि मन हळहळलें
रडवें मुख करित खुळें। अधिक हें मला
गलित–अग कुसुम तरी। केवळ मन व्यथित करी
परि ही गे अश्रुसरी। रडविते मला
उद्यानें बहुत भरलिं। पुष्पांनीं फुलुनि वेलि
बाळाहुनि तीं न वहिलिं। वाटती मला
हें अभिनव बाल-कुसुम। चारुगात्र मृदुल परम
दिव्य स्वानंदधाम। सोड दे मला
बोलुनि हें ताईला। ती म्हैई बाळाला
प्रेमानें चुंबियला। बाळ हांसला.

मे १९१६.

कुणासाठीं ?

[चाल–**चंद्रकांत राजाची कन्या.**]

'न कळत येउनि अशी एकटी पुष्पें मिळवोनी
कुणासाठिं हा हार गुंफिसी एकांतीं बसुनी ?'
प्रश्नहेतु जाणुनी सखीचा स्मित करुनी गालीं
प्रेमी बाला विनोदवचनें निजसखितें वदली—
"अहा ग चतुरे, अपरंपारच अपुली चतुराई
कुणासाठिं हा प्रश्न करोनी दावियली बाई !
कळला मजला लाजविण्याचा हेतु तुझा कळला
परी समज मी नसे लाजरी खरे वदायाला.
'कुणासाठिं'ने माझें नच गे तुझेंच होय हसें
आतांतरि हे सोड डोळसे लटके अधपिसें.
पहा पहा, ही रक्तकपोला उषा उदयद्वारीं
उत्सुकतेनें उभी जरि तिला हसति दिशा चारी.
अहा ! दरवळे सुगंध त्याची घालुनिया भूल
कुणा गुंगवी नलिनी तिजला कवणाचें खूळ ?
अशीच रजनी दीप उजाळुनि करिं घेई आरती
सांग कुणाला ओवाळाया असते उत्सुक ती ?
शिवचापाचा पण लावुनि मग जनकाची बाळी
सांग पुढें ती कां गे अंतरिं अति विह्वल झाली ?
सांग लागलें वेड कुणाचें यांना अनिवार ?
असेन मीही तशीच वेडी जरि गुंफी हार !"
'वेडि शाहणी कुणासारखी नकोत या गोष्टी
हेंच एक मज सांग गुंफिला हार कुणासाठीं ?'

मे १९१६.

चित्त शुद्ध करशील तर–

[चाल–बिकट वाट वहिवाट.]

उषा उपरती सुविचार रवी प्रभात मंगल होईल
दुष्टभाव हे हिंस्र दडोनी सदिष्टसुमनें फुलतील
विकसित होइल हृदयकमल तव प्रेमरसानें भरलेले
लोकभृंग मग धावत येतिल वचनसुगंधे भुललेले
सुटेल पावनतेचा वारा सकल किल्मिषें घनापरी
उडोनि जातिल दूर दूर मग यशोरवी तळपेल शिरीं
भीतिनिराशाचिंता–सुसरी छळिती ज्या तुज परोपरी
भवांबुधींतुनि सुटोनि जाया आशेची गवसेल तरी
उद्योगाचीं वल्हीं लावितां नौका मग ती चालेल
कीर्तिपुरीला कल्पतरूच्या छायेखालीं लागेल
आनंदामृतपान कराया मिळेल येथें महीवरी
अजरामर उत्साह तुझा तो अजिंक्य जिंकिल सर्वपरी
असा परिस तव हातीं येइल शत्रू करशिल मित्र क्षणीं
विश्वाचा विश्वास लाभुनी खराखुरा होशील धनी
परमेशाचीं अनंत रूपे जिकडेतिकडे महीवर
पाहशील तूं सदैव अपुलें चित्त शुद्ध करशील तर–

मे १९१६.

तारागणाकडे पाहून.

[आर्या.]

तारे कीं कमलें हीं ज्यांहीं हें गगन सर्व फुललेले
कमलाताई अपुली शोधित विधुकरहि ज्यांत हे आले.
कीं हा क्षतांकिततनू वीर शशी विजय पावुनी येई
त्यातें ओवाळाया रजनी हे दीप घेउनी जाई.
कीं रत्नाकरनंदन अपुले बहुमोल रत्नभांडार
हें उघडून विनवितो 'कवणांचा तुज करूं प्रिये हार?'
कीं अंबरांगणीं या स्वच्छंदें विहरतीं सुखे बाळे
ज्योत्स्नास्तन्य पिऊनी ज्यांचे हें मुख प्रफुल्लसें दिसले.
कीं पश्चिमावधूनें फेकियले आपुले अलंकार
वदनीं पांडुरता ही विरहाची पसरली तिच्या घोर.
—कीं हे कंदुक अब्बब! कोण तरी खेळतो असा स्वैर!
त्याला—या खेळाला माझा सादर सदा नमस्कार!

धुळे १९१६.

श्रीशारदेस.

[शार्दूलविक्रीडित.]

जाड्याते हरिते जसे निवटिते पापास गंगाजल
होतें स्पष्ट जगन्निगूढ किरणें वस्तू जशी सोज्ज्वल
जें चित्तांतिल क्षुद्रभाव हरुनी मांगल्य विस्तारितें
तें विज्ञान पवित्र जी भगवती आम्हांप्रती अर्पिते—
ती देवी सुरवंदिता विबुधवाक्पुष्पार्चिता चित्कला
ज्ञानानंद—विवर्धिनी भजकहृत्संमोहिनी मंगला
सत्काव्यें कुसुमें समर्पुनि कवी आराधिती सर्वदा
सद्भावें नमितो कृपोत्सुक मनें ती कामदा शारदा.
वेडें बालक दावि खेळ करुनी मातेप्रती कौतुकें
मातेवीण कुणी न कौतुक करी कैसें तया ठाउकें!
माझी काव्यसुमें विदग्धसुजनां द्याया जरी मी भितों
माते, तीं परि मी तुझ्या सविनयें मोदें पदीं वाहितों.
या माझ्या सुमनांस वास अगदीं थोडा असे वा नसे
कैशी तीं तुज रोचतील असली शंका मनीं येतसे
वेडा खेळ बघून आत्मशिशुचा माता मुका घेतसे
होतो आठव हा विकंपित मना तो धीर त्या देतसे.

नोव्हेंबर १९१६.

प्रीति आणि नदी.

[चाल-भूपती खरे ते०]

प्रीतीस भीति नच अखंड गति तिज आहे
दुर्लंघ्य भयद गिरि लंघुनि सरिता वाहे.
प्रातीस प्रीतिच्या सदा भुकेलें विश्व
सागराकडे घे उत्सुक सरिता धाव.
अशही प्रीतिचा सकलां बहु सुख देतो
वाहत्या नदीनें तत्तट शोभुनि जातो.
हृदयाची वदती प्रीती देवता
सरिता तर या भूवरची देवता
लोपते द्वैध प्रीतीनें हृदये जुळतां
सागरी या नदी कुठें दिसेना आतां !

डिसेंबर १९१८.

सविता, समीर आणि सरिता.

[वसंततिलका.]

शोभा नवी प्रतिदिनीं विलसे उषेची
स्फूर्ती खगास नव नित्यहि गायनाची
घेई सदा उदयवदन या जगाचे
यांते निमित्त रवि कीं किरणे तयाचें ?
पुष्पें वनीं असुनि गंध जनांस देतो
संगीत मंजुळ मनोहर ऐकवीतो
ग्रीष्मार्कताप पळवी वळवी पयोदा
तो धन्य सौख्यद समीर सदा वहातो !
घेई जरी मलिनता उदरीं तरीही
पावित्र्य निर्मलपणा उदकांत राही
हें केवढे अतुल भाग्य पहा नदीचें
लाधे तिला सुफल नित्यगतीतपाचे !
वारा नदी रवि तिघे प्रिय आपणाला
दुःखीं सुखीं सतत ते निज संगतीला
त्यांपासुनी विहित बोध असाच घ्यावा
आलस्यमुक्त नित उद्यम आचरावा.

डिसेंबर १९१६.

खरा थोर एकटा देव.

[शार्दूलविक्रीडित.]

सारेही जलवाह तुंगशिखरीं आकर्षुनी पर्वत
देतो नीर किती पहा उगम घे जी वाहिनी तीप्रत
त्यायोगे बहु कोप येउनि तिने खालीं उडी टाकिली
धो धो शब्द करीत काय जणु ती धिक्कारुनी चालली!

पूर्णेंदु प्रमुदें नभीं दिनकरा भेटावया धावतो
जों जों सन्निध जाइ तो विकलता तेजोहरा पावतो
अंतीं भानुसमीप होइ तव हा! अस्तित्वही लोपतें
तेजोमत्तरविप्रताप अवघा हा भोंवतो इंदुते.

सक्रुद्धा तटिनीस अन्य तटिनी ओढे पुढे भेटती
सर्वस्वार्पण ते तिला करिति तों होई किती शांत ती
जों जों दूर शशांक हो तसतसा सान्या कला लाभतो
तारे सर्व मिळून भोंवतिं मधे राजा जसा शोभतो.

मोठे जे गमती दुरून असती ते क्षुद्रवृत्ती किती
अन्यांना बहु हीन मानुनि कसे उन्मत्त अव्हेरिती
जे साधारण तेच थोर असती अन्यास संमानिती
ऐसा आशय पाहुनी लिखित हें घेवो जनांची मती.

सारेही सम ज्यास मानसिं नसे ज्याच्या मुळीं भिन्नता
ऐसा थोर खरा दयाळु विभु तो विश्वामधे एकटा!

जानेवारी १९१७.

आईसाठीं आणलेलें फूल.

[दिंडी.]

गिरीमागुनि पाहुनी तारकांला
कौतुकानें जो भानु नभीं आला
तोच बालकही ये वनीं सलील
जिथें सुमनें मृदु काम्य सुरभि फुल्ल.

नभीं येतां रवि तारका न राही
बाळ आला परि विरहती फुलें ही
कसें प्रखराशीं मृदुल ते रमावे
कोमलातें प्रिय कोमल ते व्हावे!

सहज कांद्यांतिल सुमन कुठे पाही
तया तत्कालीं खुडुनि करीं घेई
म्हणे नाजुक हे किती अहा! आई!
देव यातें कांद्यांत कसें ठेवी!

बघुनि पानाखालती दुजे फूल
काळजीनें अवलोकि सर्व वेल
स्वतांवरती घेऊन हार वात
फुलांसगें खेळला लपंडाव.

शिरीं लतिकेच्या बघुनि एक फूल
म्हणे लागुनि हें ऊन हें सुकेल
नको कुसुमा तूं लपुनि असा राही
तुझी पानांची सावलीच आई!

श्रवणिं ठेवुनि नव पुष्प छानदार
करी स्वच्छंदें उपवनी विहार
विहरतांना तोडून फूल एक
बाळ माघारा परतला सवेग.

परी करिचे सुम जपुनि ठेवियेले
नाहिं त्याने वर करुनि हुंगियेलें
नाहिं चुरिलें पाडिले पथें येतां
कशासाठीं तो असें जपत होता?

पडे दारीं पाऊल तोंच ऐका
आइ आई मारितो गोड हांका
शोध करितां धुडुनी सदन सर्व
धाव घेई पारिसतां शब्द 'धाव'.

'रामराया धाव' हे गोड गाणें
गात आई तुळशिशीं असें जाणे
येइ तेथें हळु पद न वाजवीले
जननिनयनींचे अश्रु देखियेले.

अशीं गाणी बसुनिया नित्य येथें
माय अपुली सुस्वरे नित्य गाते
तदा अश्रुसरी नयनिं तिच्या येते
असें त्याते ठाउकें पुरें होतें.

गीत आईचें म्हणुनि जसें झालें
अश्रु पदरानें पुसुनि जसे गेले

तसा निकटीं येऊन बाळ बोले
'तुला आई मीं फूल आणियेलें'
'किती सुंदर टवटावित पहा आहे
घाल अपुल्या डोक्यांत आज तूं हें
तूंच घालित नाहींस कां कधींही?
माधवाची घालिते रोज आई!'
सहज ऐकुनि उद्गार बालकाचे
पाणि झालें त्या मातृमानसाचें
कंठ दाटुनि तन्नयन भरुनि आले
तदा अवघड बहु बालकास झालें!
विगत सौख्याचें स्मरण तिला झालें
अधिक तों तों तद्हृदय भरुनि आलें
वदलि नाहीं परि एकही वचासी
मात्र धरिले लाडक्या निज उराशीं!

[वसंततिलका.]

वैधव्य काय? सतिचें व्रत तेंहि काय?
हें अज्ञ अर्भक तयास विदीत काय?
घालून मातृगळिं हस्त बघून तीतें
आलें भरून करुणाजळ लोचनांतें.

२० मे १९१७.

एक जुनी व नवी गोष्ट.

[चाल—फुलें वेलीचीं०]

गोष्ट वाचियली   पांडवप्रतापामधली
अश्वत्थामा लहान असतां
गरीब प्रेमळ त्याची माता
पीठ कालवुनि पाणी देतां
म्हणे रे बाळा   घे दूध तुला प्यायाला!

गोष्ट अशी ही वाचुनि झाली
पुढें परंतू गती कुंठली
न कळे झाली जादू कसली
वाचितां बाळ   गहिंवरला तो तत्काळ!

कोमल हृदये हालविणारी
नेत्रांतुनि जल वाहविणारी
भरती प्रीतीला देणारी
गोष्ट ही असली   बाळास खास त्या कळली!

तत्क्षणिं बाळें उठून कंठीं
निज मातेच्या देऊन मिठी
वदनीं तीच्या ठेवुनि दृष्टी
म्हटलें तीतें   'सांग हें कसें मज माते?

अश्वत्थाम्याची जशि आई
गरीब तशि तूं माझी आई

तसें दूध पण प्यालों नाहीं
कां गे आई मज तसें दिलें त्वां नाहीं ?'
प्रश्न असा हा निज बाळाचा
अकुर केवळ कोमलतेचा
प्रेमळ हृदयीं उद्भव त्याचा
जाणुनी माय धरि कवळुनि हृदयीं हृदय !
'हा ! हा ! आई' बाळ बोलला
'मजसाठिं किती त्रास सोशिला
शीण कसा पण नाहिं वाटला
तुजला कधिंही सांग हें कसे मज आई !
माझ्यासाठीं सारें केले
सुख तें सारें मजला दिधलें
नाहीं कधिही स्वता घेतलें
काय हे केलें आइ मीं दुःख तुज दिधलें !'
नये दावतां असा उमाळा
ऐकुनि हे वच हृदयीं आला
कसातरि तिनें परि आवरला
धरुनी हनुला "बोलली नाहिं रे बाळा
दुःख नाहिं तूं कधींच दिधलें
दिलेंस तूं सुख मीं अनुभविलें
केले कष्टहि सारे हरिले
बाळा सारे लाडक्या सर्वदा तूं रे !"

'काय सांग मीं असें तुज दिलें ?
जेणे तुजला बहु सुख झालें'
शब्द असे जव बालक बोले
तेंव्हां आई प्रेमाने चुंबन घेई !

[वसंततिलका.]

जीवास कष्ट तनयास्तव माय घेई
संतोष एक मुखचुंबन तीस देई !
आहे असे नवल अन्य जगांत मोठे
आई तिचा तनय यांविण काय कोठे ?

जून १९१७.

माळ फुलांची; पण वास—?

[चाल—मुळामुठेच्या हिरव्या—]

सदैव ताज्या यशःसुमांची गुंफोनी अभिनव माला
सेनेनें अर्पिली मोहुनी वीरवराच्या शौर्याला.
उत्साहानें कृतज्ञतेनें राष्ट्र करी जयजयकार
त्या वीराचा घरोघरींही करिती सारे सत्कार.
होता तो त्यांचाच तरीही वाटे त्यांना असें मनीं
अपुला व्हावा नातें जुळुनी; हीच लालसा वसे जनीं
मी माझें घर, मान आपुला, इनाम मम उपवर कन्या
अर्पिन याला अशा मनीषा किति त्यांच्या हृदयीं होत्या.
जरी यामधें पारख झाली सीमाही औदार्याची
तरी असे का आत्मसमर्पण करिती युवती सर त्याची?

*　　*　　*

सरदारानें बहुमानानें घरीं पाहुणा हा नेला
अर्पावी निज कन्या याते हेतु असा हृदयीं धरिला
प्रेमाचा सन्मान तेथला त्या वीराचें मन रमलें
ध्यानीं नाहीं मनींहि नाहीं असें परी अवचित घडलें
बकुलसुमांची सुकली माला ती त्याच्या हातीं होती
तिचा घेउनी वास कवळुनी हृदयीं बसला एकांतीं
स्वगत वदे तो "अहा! मालिके! चतुर तुझी ती सखी किती
आणि तूं तरी वियोगिनीची दर्शनदात्री चतुर किती!"

भान हरपलें, कान विसरले ऐकायाचें, नवल नसे
परंतु रुमझुमणारे नूपुर क्षणांत झाले मूक कसे ?
'काय करीं तें ?—तें कां हृदयीं ! अस्फुट तें वदनीं काय !'
बघतां बघतां आणि ऐकतां मोहिनीच मोहुनि जाय.
एकाएकीं युवकानें मग सुंदरीस त्या देखियलें
तिनेंहि केला प्रश्न-'काय तें ?'—"माल्य असें वासें भरलें"
'सुकलेली ना माला ती मग जवळ कशाला बाळगिली ?
—आणि काय ती अजून आहे सौगंधानें भरलेली ?'
खोचदार हे प्रश्न तिचे तरि सहज बोलला तो "होय"
होय बोलुनी सोय न धरली मृदु हृदया लागे हाय.
त्या चतुरेला सर्व समजलें आणि उमजलें तरीपण
मनीं म्हणाली—'सुहृद करावे दीन हाहि का वीरपण ?'

* * *

प्रणयवतीच्या चतुराईनें प्रसंग टळला दुस्तर तो
परंतु वारिल कोण कसा जो चतुर विधाता पाठवितो !
प्रेमानें जी वेडी झाली उन्मादाने बेहोष
प्रणयवतीनें अशा टाकिले त्यावरि अनिवाराचे पाश !
पुष्पहार ती एकाएकीं मोहुनिया कंठीं घाली
येतां भानीं रणधीराच्या वृत्तीची गडबड झाली !
कांहिं सुचेना निःस्तब्धपणे उभा ठाकला चित्र जसें
करपाशहि ती टाकणार तों तिला बोलला 'थांब' असें.
"'थांब सुंदरी, या हारांतिल पुष्पांना नाहीं वास
येत जयाला, त्यावरि अपुला टाकिसि कां हा करपाश !

वास येतसे मला फुलांचा जिनें वेंचिलीं फुलें तर
त्या दयितेनें—प्राणप्रियेनें दिधला मजला हा हार.
हा जरि सुकला तरी न सुकला वासाला अद्यापि असा
तुझिया ताज्या हारासम गे म्हणुनी घे हा परत कसा!"
प्रकार झाले असे त्यांमधें वीरचि तो झाला विजयी
जशी रणीं समशेर तशी ती माला हें यश त्या देई!

*　　*　　*

नगरामध्यें स्वागतामधें चित्त तयाचें नच रमलें
उत्कंठेनें वियोगिनीच्या खेड्याला घेउनि गेलें!
ज्या बकुळीच्या पुष्पाची ती माळ तिनें केली होती
त्या बकुळीच्या झाडाखालीं चिंतित ती बसली होती!
'जिवलग माझा विजयी झाला करिती सारे सन्मान
दंग त्यांमधें तो झाला का असेल त्याला मम भान!
पवित्र या सुमनांची—माझ्या प्रेमाची दिधली माला
असेल का ती जवळ तयाच्या ठाउक रे देवा तुजला!'
तोंच मागुनी शब्द निघाले "हीच काय ती तव माला!
माळ घेउनी—
क्षणार्धांत ती निजकंठीं माला गेली
—आणि दुजी करकमलाची ती दयिताच्या कंठीं पडली

*　　*　　*

धन्य धन्य ती! त्या माळेला वास कशाचा सांगावा—
सर्वांनीं मोदानें इतुका हेतु मनीं मीं ठेवावा!

१० जुलै १९१७.

देवा.

[शार्दूलविक्रीडित.]

दासी होउनि राबते तव गृहीं लक्ष्मी सदा **श्रीधरा**
तीचा किंकर मी कृपेस मुकला लाभेल का आसरा?
जो सर्वांतक काल त्यावरि तुझी सत्ता **अनंता** चले
त्याचें भक्ष्यच मी कुठें प्रभु कुठें तूं स्वांत हें उन्मळे!

आहें इंद्रियदीन मी तव **हृषीकेश** प्रसिद्धी अशी
मी तों अंध मलाच जाणत नसे तूं **सर्वसाक्षी वशी**
व्हावी प्राप्ति मला तुझी पण कशी होणार या अंतरें
ऐसें नाममहत्त्व चिंतुनि निराशेचे भरे कांपरे!

जीं नामें मजला सुदूर करिती देवा तुझ्यापासुनी
तीं केव्हांहि मला नकोत परि तूं व्हावास यालागुनी
हा मी व्याकुळ दीन भावुक तुला चित्तीं असा जाणतों
दीनानाथ दयाळ वत्सल तसें प्रेमें सदा बाहतों.

नोवेंबर १९१७.

अश्रूंचा पाऊस.

[साकी]

बाळ लाडकें सान बसावें अपुल्या तातापाशीं
तसें एक खेडें वसलेलें आहे सह्यगिरीशीं,
रहात होता तेथें कुणबी भला देवजीराव
लहानशा त्या गांवीं त्याचें होतें मोठें नांव !
सांभाळी दारिद्र्य तयाचें सुख चोर जशी ठेव
कधीं कुणाला कळला पुढला निज दैवाचा डाव !
सगुणा त्याची घरधनीण ती शोभविणारी नांव
संसार करी जपुनी खपुनी वाखाणी गुण गांव.
त्या उभयांची स्वानुरूपता जणुं छाया घनदाट
दों बाजूनीं करी सुखाची संसाराची वाट !
नक्षत्रपथीं नक्षत्र जसें भेटावें चंद्राला
मूर्तिमत सुख तसें भेटलें त्या मार्गीं दोघांला !

* * *

त्या सौंदर्याला—त्या बाळाला—त्या त्यांच्या दौलतीला
सात पावसाळे होउनिया अठवा जवळी आला
तेव्हां प्रेमळ कष्टाळू त्या जीवां ऐसें वाटे
प्रहर आठवा सातांनंतर रोजचाच हा भेटे !
आगोटीचें ताण म्हणोनी करुनि जिवाचें रान
सर्व तरतुदी करिती स्मरुनी पुढें ठेवुनी ध्यान.

अंगणांत आधींच ठेविलीं तीन अळीं भाजून
बिया लाविल्या मुहूर्त बरवा आखितिचा पाहून.
कडेकडेचीं अळीं लाविलीं सगुणेनें—देवजिनें
उरलें मधलें अळें लाविलें बाळाच्या हातानें.
—पुढें जगाचा पोशिंदा कीं कनवाळू दीनांचा
पवनखगावर बसून सोडुनि सन्निवास अब्धीचा
आकाशांतुनि अनंतरूपें अवतरला भूवरती
तन्मयतेची साक्ष द्यावया सजली सारी सृष्टी !

* * *

हाय ! परंतू महामारिचा रोग भयंकर आला
लहानशा त्या गांवीं तेणें अनर्थ मोठा केला !
कृतांत निर्घृण नको न्यावया ते ते घेउनि गेला
त्यांत तयांचा तो एकुलता एक बाळही नेला ! !

* * *

हिरव्या शेतीं हिरव्या रानीं हिरव्या डोंगरभागीं
वीज पडोनी सुकला ऐसा एकच वृक्ष अभागी !
तसाच तेथें दुजा अभागी होय देवजीराव !
दुर्दैवानें डाव साधला असा घालुनी घाव !
प्रपातघाता जसा झेलितो झिजतांहि पाषाण
दुःख तसें तें झुरुनि साहिलें निज मन केलें कठिण !
नशिबीं जें होणें तें झालें उरलें लौकर—छे—छे—
होणें तेव्हां होवो नाहीं अधीर मन हें माझें !

असें देवजी वदुनि सदाही देवाला दैवाला
कठोरतेच्या आनंदें हा! कंठी आयुष्याला !

*　　*　　*

एके दिवशीं अंगणामधें विळा करीं घेऊनी
काम कायसें करितां फिरली दृष्टी आळ्यांवरुनी
तेंव्हां मधलें अळें वाढतें जोरानें त्यावरती
फुलेंहि आलीं असतीं फारच असें देखिलें आणि—
—आणि एकदम विळा घातला त्यावर आवेगानें
तो हृदयावर घाव बैसला नसाच किंकाळीनें !
'काय काय हे केलेत अहो' वेगें धांवत आली
ती अश्रूंचा पाउस पाडित आळ्यापाशीं बसली !
अश्रु गळाले—त्यांत मिळाले, भान हरपुनी गेलें
मात्र बोलला—'हे काय तुवां वेडे, आरंभियले ?'
'गे अश्रूंचा पाऊस जरी तुवां इथें पाडियला
त्याच्या ओलाव्यानें अंकुर फुटेल का गे याला ?
फुटला अंकुर तरी—उमलली फुलें—तरी काय ?
फळें वाजलीं तरी—आपणां करावयाचीं काय ?'

*　　*　　*

ज्या जीवानें आवेगानें असा तोडिला वेल
ज्या जीवानें आक्रोशानें हालविला भूगोल
त्या जीवाचे बंध तोडिले- तुटलेले—मग कोणी !
अश्रूंचा पाऊस तेधवां पाडी सारी धरणी !!

१० फेब्रुवारी १९१८.

पैसाफंडाचे श्लोक

[भुजंगप्रयात]

स्वदेशीय उद्योगधंदे बुडाले
कलाभिज्ञ सारे उपाशी निमाले
जगावे कसे ते ? तरावे कसे ते !
तुम्हांवांचुनी कोण तारील त्यांतें !
नभीं ग्रासितो राहु चंद्रास जैसा
असे आपला देशही ग्रस्त तैसा !
करा एक पैसातरी दान त्याचे
अशा वेळिं आहे बहू पुण्य साचे !
बघोनी नभीं वाढता चंद्र त्यासी
दशी वाहतां इच्छुनी लाभ जैशी
समुत्कर्षगामी स्वदेशास तैसा
हितेच्छू तुम्हीं अर्पिणे एक पैसा.
असे तीर्थसा देश तुम्हां स्वकीय
तदुत्कर्षवांच्छा मुवेला अलभ्य
उपाध्याय सद्भाव सकल्प केला
करा दान ते या स्वयंसेवकाला.
जसा मंदिरीं पाडिते सुप्रकाश
तसा अंतरीं प्रेरिते जी स्वदेश
अशी दिव्य ती कांच पैदा कराया
करा शक्य साहाय्य तें सेवका या.

परप्राप्त सौभाग्यचिन्हें स्त्रियांनीं
धरावीं करीं गोष्ट लाजीरवाणी !
स्वदेशांत व्हावीं स्वधर्मीय कार्यें
करा शक्य तें साह्य नाना उपायें !
स्वदेशांतलें पूर्वजें बांधिलेलें
पहा उन्नतीधाम भंगून गेलें
नको काय उद्धार त्याचा कराया ?
करा शक्य तें साह्य या पुण्यकार्या.
क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे
समर्थांचि हे वाणि जीवत पाहे
जयश्री नसे बोलक्या वासनेला
मुक्या थोडक्या लाधते जी कृतीला !

अक्षय्यतृतीया शके १८४०

७।८ वर्षांच्या एका बालिकेस पाहून.

[दिंडी]

कुठेंतरि मीं बालिका पाहिलेली
स्मृतीपाशीं खेळून राहिलेली
तिच्या खेळाचे मुके मधुर नाद
असति त्याचे पडसाद दोन शब्द.
'सहज–सुंदर' हा स्पष्ट घोष त्यांचा
विकृत नादांचा नवलपूर्ण साचा
हृदय माझें घुमवून सर्व टाकी
प्रतिध्वनिचा स्पष्ट मी असें झांकी !
तीच बाला बाहेर सहज आली
सहज पाहूं लागली उभी ठेली
सहज वदली हांसली सहज गेली
सहजतेची वीज ती लुप्त झाली !
वृत्ति कृत्रिम मृत दुष्ट जगाच्या ज्या
अनवगत त्या अगदींच तिला होत्या
सहज भाषण कटु तिला कुणी केले
सहज तीच्या नयनांत अश्रु आले !
सहज तीच्या नयनांत अश्रु येती
शुद्ध गंगा सहजता उद्भवे ती
सहज कोणी परिपूत होय तेथे
आणि मग ती सहजची गुप्त होते !

फुले तुजला कां आवडतीं फार ?
मुलांवरती प्रीति कां तुझी फार ?
कसें सर्वांशीं सख्य तुझें होतें ?
सहज उत्तर हें एक तिचें येतें.
सहजतेचा संसार तिचा सारा
त्यांत कृत्रिमते नसे मुळीं थारा
स्वभावीं कीं अनुभवीं एकरूप
विकृततेचा स्पर्श ना कुठुनि लेप ?
तेज चपलेचें कुठुनि तिला आलें ?
तसें गंगापावित्र्य कुठुनि आलें ?
कुठुनि आलें ? होतेंच तिच्या ठायीं
सहजतेच्या वाहिलें सर्व पायीं !
सहजतेच्या वाहिलें सर्व पायीं
उणें सौंदर्यच कसें तिच्या ठायीं ?
नभीं रजनी जेधवां प्राप्त होई
सहज तारांहीं सुंदरता येई !
फूल वेलीवर फुलो पुन्हा दिव्य
वास येईलच सहज त्यांत रम्य !
सहजतेचें जगिं फूल कधिं फुलेल ?
ज्यांत पावन सौंदर्यही असेल !

२२ एप्रिल १९१८.

महात्मा गांधी.

[आर्या.]

बोले तैसे अपुले सज्जन जो चालवी सदा चरण
वंदन तयास माझें पुण्यप्रद हें मला सदाचरण.
सत्याचा दीनांचा छळ पाहुनि फार कावुनी गेलों
ईश्वर निष्ठुर निजला मेला ऐसें किती कटु वदलों.
सत्य कसें जय पावे सोडी हीनत्व केविं दीनाला
तो उज्ज्वल पथ दावुनि आरोपी ईश तूच सोडविला.
जगिं बोलतात सगळे अरण्यरोदन कुणी न आयकितो
चंपारण्यामधलें रोदन परिसे असा जगीं तू तो !
अन्ना महाग झाले त्यांसाठीं तूच अन्न वर्जियलें
कारुण्य आत्मबल निज हृदयांतिल तूच एक दाखविले.
सत्तेपुढें न चाले शहाणपण घोकुनी सकल बसले
सत्याशीं सत्ताही नमते हे तूच तूंच दाखविले !
तव धन्यवाद यावज्जन्म जरी गाइले तरी किति ते
काल अनंत अखंडित गायाला लागला तयापुढते !
हतभागी भारतजन पहा पहा या महानुभावाला
वचबद्ध प्रभु तुमच्या त्राणास्तव विषमकालिं अवतरला !
त्यागी सत्यव्रत हितदक्ष सुधी धीर या महात्म्याला
नेता करा यश धरा होऊं दे चकित सर्व जगताला !

१० जून १९१८.

सिंहगडावरची सकाळ.

[चाल–नृपममता.]

पवन मंद शीतल सुटला
जडगिरीस जीवचि आला–तो जणूं
खगवृंद करी गानाला
जणुं मुका गिरी तो झाला–बोलका
व्यंग अतां त्याचे देहीं
आंधळेपणाचें राही–दुःसह
इतक्यांत। किरण आरक्त। वितरि दिननाथ
पूर्वबाजूनें। आंधळा दृष्टिलाभानें–शोभला
तेधवां गिरी तो चढतां
ही सकाळ असली होतां–दुर्ग तो
सामोरा मजसी आला
आदरें तदा मीं त्याला–वंदिलें
हर्षखेदमिश्रित असलें
मनिं समाधान अवतरलें–दर्शनें
तदुपरी। त्या गडावरी। स्मारकें खरीं
दर्शनें त्यांचीं। घेउनी स्पृहा हृदयाची–पुरविली
वस्तु शतावधि वर्षांच्या
शौर्याच्या आठवणीच्या–पाहिल्या
ज्या ठायीं साहस धैर्य
कीं जिवावरिल औदार्य–प्रकटलें

तीं स्थळें तयांच्या गोष्टी
हृदयाला करिती कष्टी--कितितरी

हतभाग्य। शौर्य तें धैर्य। विभूती वद्य
स्मृतीनें त्यांचीं। हृदयावरि चित्रें साचीं—रेखिलीं

शिवराय ह्याच वेळेला
दे नाम सिंहगड याला—एक हे
पूर्वेस फुटे जों गोंडा
तों चढला भगवा झेंडा—एक हे
मातृप्रेमयज्ञीं स्वाहा
जीवाची अर्पी तान्हा—एक हे

वैखरी। बंधुची खरी। पूर्वे साजिरी
तींत रणगाजी। उगवला वीर सूर्याजी—हें पुढें

उलटलें असें तें चित्र
सभ्यांचें सर्व विचित्र—पाहिलें
हाय! हाय! वाणी वदली
खिन्नता मूर्त अवतरली—भोंवतीं
दु:खानें मानस भरले
अश्रुंनीं नेत्र डबडबले—तेधवां

अंधार। घोर अनिवार। तें सभोंवार
पसरला तुमुल। सिंहगडावरति सकाळ। असुनिही

१ आक्टोबर १९१८.

ऐका आणि पहा.

[दोहा]

सोसलास जर धैर्यानें सर्व आजचा ताप
तरमग जाळिल कसा उद्यां लवही पश्चात्ताप?
काकदृष्टिनें जग बघतां सारी घाणच घाण
पंकजांतही मधु मधुची गवसे भृंगा खाण.
फूलपांखरूं गरजेचें धरि सर्वांचा सोस
परि हा आदर-मिलिंद बा त्या कमलाचा दोस्त.
दोष जाणसी परक्याचे म्हणू शाहणा काय?
म्हणतो मूर्ख तुला अपुले दोष न कळती काय!
स्पर्शाया भी वैर तुझें कडक सोंवळें फार
परि अकृताच्या सुतावरी न पडो पद जप फार!
बघ हें वारुळ मुग्यांचें शक्ति तयांची काय!
परि नागोबा पाहुनि हें दूर काढितो पाय!
तोंडें वेंगाडायाची जाईल तुझी खोड
आरशामध्य पहात जा आधीं अपुलें तोंड.

२५ आक्टोबर १९१८.

कांहीं अलौकिक पाहिल्यावर—

[कांहीं अलौकिक नजरेस पडलें म्हणजे जगावरचा कमी होऊं लागलेला लोभ आपोआप वाढून दृढ होतो.]

[चाल–भूपती खरे ते•]

जाहलें आजची सार्थक या जन्माचें
पारणें आजचीं फिटलें या नेत्रांचें.
हे उत्कंठित मन निराश कितिदां झालें
मज गमलें कीं तें प्रफुल्लतेला मुकलें.
परि नवलपरी हा क्षणांत एकाएकी
आपलें आपणच आज सहज फुललें कीं !
वीट या जगाचा आजच विटला हटला
हट्ट या मनाचा आजच सहजीं सुटला.
बंधनें मनाचीं अपाप तुटुनी गेलीं
भूषणें यथोचित अपाप सारीं जडलीं.
दुःसह ते सहुनी जीवित का तग धरितें ?
हे असें अलौकिक दिसावयाचें असतें.
इच्छेचीं चित्रें बोलुनिचालुनि गेलीं
कल्पना दिव्य ती दिसली अवतरलेली !
आशेचा एकच तेजोमय परमाणु
हृदयांत उगवला जसा नभींचा भानु
या जगत्पटाचें मूल्य काय जें आहे
तें सर्व–सर्व या जरिकांठाचें आहे !
आपदा कष्टदा छळो सर्वदा कितिही !
एकदां दिसो हें क्षिती नसे मग लवही !

१ नोव्हेंबर १९१८.

सीतेचें गाणें.

[चाल-चंद्रकांत राजाची कन्या.]

रघुनाथा, ही हतभागी तव वनवासी सीता
देत असावी दोष कधीं हें आणु नका चित्ता.
त्यजिले न तुम्हीं प्रिया, वनीं या माझी मी आले
उलट तुम्हाला वैभवांतही वनवासी केलें.
देवा, तुमचा जन्म सुखाचा दुःखाचा केला
अंत खरोखरि या पापिणिन्या नाहीं पापाला.
कठिण पणाचें संकट रचिलें सांपडलें त्यांत
या बुडतीचा तेव्हांपासुनि धरिला तुम्हि हात.
हट्ट धरोनी वनांत आलें त्या हट्टानें हा—
अभागिनीचा हात शेवटीं सोडविला हा हा!
दुरुत्तरांनीं निरपराध तव बंधूला छळिलें
अविचाराचा कळसचि केला दुष्टकरीं पडलें.
तुम्हीच आहां दुर्भाग्येचे कैवारी म्हणुनी
सोडविलें मज महाप्रयासें संकटाब्धि तरुनी
दुःखदायिनी साडेसाती मूर्तिमंत असुनी
सुखासनावर पुन्हां बसविली अंगिकार करुनी.
परि या फुटक्या नशिबानें तें नाहीं लाभुं दिले
आठवली अवदशा पुन्हा मी वनवासी झालें.
पहिला तो वनवास नव्हे हा आहे वनवास
दान जानकी वनीं एकटी राम अयोध्येस.

पांघरती वल्कलें दुकूलें असुनी नशिबांत
बाळे हीं राजाचीं सीते, दे नशिबा हात!
आठवतां बोलतां मागलें भविष्यही कळतें
या सीतेपासुनी नसावें सुख रघुनाथातें.
उदार निर्मल पावन नाथा, चरित्र तव सगळें
अभागिनीनें या सीतेनें दुःखपूर्ण केलें!

४ जानेवारी १९१९.

दीनांचा विश्वास.

[चाल—होय संसारतरु]

दीन विश्वास नित ठेविती प्रभुपदीं
धीर चित्तास तो त्यांचिया आपदीं
दशदिशा रोधुनी। गगनही व्यापुनी
संकटें धांवुनी। येति त्या आपदीं
ईश गगनाहुनी। हृदयसिंहासनीं
तत्क्षणीं स्थापुनी। भावबळ जोडिती
शरिरास यातना। दुःसहा वेदना
अंतरीं भावना। घालिलचि तो उडी ॥ १ ॥

प्रार्थना.

[शिखरिणी.]

कधीं सेवेमाजीं चुकुनि पडले अंतर तरी
उपेक्षेची शंका मनिं नच धरावी क्षणभरी
जिथे प्रीती भक्ती रति परमशुद्धा निवसती
तिथें हृत्कुजांतीं मधुर कवितें! तूज वसती.

नसे या जीवाला तुजविण निवाराच जगतीं
विपत्तिज्वालांहीं सकल भवसौख्ये करपतीं
तुझें ध्यानध्याससमरण करिता मात्र निमिषीं
वदूं कैसें होतें सुखमय मदायुष्य मजसी!

कृपा.कोणाची ती जर मज हवीशी तर तुझी
तुझी सेवा व्हावी मम मनिं मनीषा नच दुजी
निवासें चित्ताचें कुसुम करिं आमोदनिलय
दिगंतीं शब्दांहीं पसरुनि सुखा दे अतिशय!

२२ मे १९१०.

जुना बाजार.

[चाल—**कसें मी मारूं०**]

जुना बाजार । भरला किति अपरंपार !
जुने पुराणे साधे भोळे
कृपण रिकामे पैकेवाले
जन्मदरिद्री या हो सगळे
जुना बाजार । भरलासे अपरंपार !
वस्तू येथें परोपरीच्या
बहु उपयोगी संसाराच्या
तरीहि अगदीं स्वस्ताईच्या
घाला ऊडी । दमडींत करा रे झिमडी !
नसतां मुळीं जुन्याची थोरी
नव्या वस्तुला किंमत भारी
अपुली ऐपत पतही सारी
होइल ठार । हा बरा जुना बाजार !
आला काळ कठिण अनिवार
झालों आपण बहु बेजार
तरीहि करिता खोल विचार
खरा आधार । हा एक जुना बाजार !
संसार पुरे कितीक करुनी
आल्या वस्तु पहा शुभशकुनी
त्यांची त्वरित खरेदी करुनी
नवा संसार । थाटू या नमुनेदार !

'घेणं नास्ती देणं नास्ती'
त्यांसहि यावें हीच विनंती
अखंड गाजत राहो कीर्ती
जुना बाजार । त्यालाच गिऱ्हाइक फार !
नेमें या बाजारीं यावे
यातें कधीं न कंटाळावें
इतर जगाला सुखें हसावे
नको तत्संग । जग झालें हो बेढंग !

२७ मे १९१९.

पतंगाचा पोवाडा.

[चाल-काठोकांठ भरूं द्या पेला.]

प्रीतीपुढती जीव तो किर्ती हाच जयाचा असे धडा
लहानग्या त्या वीराचा हा असे चिमुकला पोवाडा.
जिकडे तिकडे चहूंकडेही खडा पहारा तिमिराचा
वाटा चुकल्या सर्वांच्याही प्रांत मिळे नामुष्कीचा.
काय करावें कसें सुटावे जीव तळमळे तेजाचा
कांहिं रुचेना कांहिं सुचेना उपाय न चले कोणाचा.
बारा रस्ते ते दुसऱ्याचे याचे मोडिति पाय सदा
हाणिल बारा ऐसा न्यारा परभारा याचा रस्ता.
भेकड दुबळे जीवन्मृत ते हंसोत कोणी निंदोत
प्रीतीसाठीं ध्येयासाठीं प्राणहि माझे जावोत.
निश्चय झाला उजेड दिसला उडी घातली अंधारीं
आवेगानें आनदानें गात गात चाले स्वारी.
पतंग मग तो वेडा बेटा आला अपुल्या दीपाशी
प्रदक्षिणा गरगर भरभर त्या करी प्रज्वलित यज्ञासी
अमोघ ज्याची शक्ति लागली घोप करित त्या मंत्राचा
स्वाहा म्हणुनी हविर्भागही अर्पियला निज जीवाचा!
—सायुज्यपदीं पतंग गेला जग हें अपुलें जसें तसें
जरी बदिवान् तरी धैर्यवान् खुशाल अपुलें त्यास हंसे.
स्वर्गवास त्या पतंगास पण जगीं तयाचा उपहास
दिव्य करुनि तो दिव्य जाहला तेज दिसेना जगतास.

भीतीपाशीं कधीं कधींही प्रीतीची मैत्री नाहीं
क्षिती जिवाची कधीं कधींही प्रीतीला वाटत नाही !
बहुल्पाचा विवेक कधिंही प्रीती नाहीं करणार
लाभालाभावरी प्रीतिचा जगांत नाहीं व्यवहार !
विचार सांगे पळावयाला प्रीति करी दे तलवार
फकीराहुनी बेफिकीरही सर्वांहुनि तालेवार
ठेव कपाळीं हात कुणाच्या भस्म तयाचें करशील
वर हा पहिला प्रीती मिळवी भस्मासुरही मागील !
दीपपतंगा, भेकड जग हे म्हणो तुला वेडा-वेडा !
तुझ्या प्रीतिचे कौतुक जाणे तो गाई हा पोवाडा !

१६ आक्टोबर १९१९.

तगरीचें फूल.

[दिंडी.]

फूल तगरीचें सर्वगुणीं साधें
दृष्टि पडतां सहज हें चित्त वेधे
रूप नखऱ्याविण रुचिर कसे पाहीं
डौल नमुनी बेडौल मुळीं नाहीं !

शुभ्रतेला शुद्धता शोभवीते
मदतेने मधुरता मुग्धातें
कसें साधेपण शोभवी गुणातें
बघुनि घे हे या पाहुनी फुलाते.

पाकळी ही वांकडी गोजिरीच
नागमोडी ही कडा साजिरीच
पाकळ्या या नांदती जरी स्वैर
तरी नयनांला दिसत नसे गैर.

अहा ! देंठावर बिंदु हा कशाचा ?
दुधाचा हा गुटकाच का मुखींचा ?
वृत्ति पाहुनि म्हणणार नाहिं कोण ?
पुष्पसृष्टीचे बाळ हे लहान !

'सुमन' असलें हे आज तुझे पायीं
भक्तिभावें शारदे, तुला वाही
भाव जेथें प्रश्न ना तिथें कांही
गुलाबाचा जाइचा जुईचाही !

३ जुलै १९२०.

लांकूड व लोखंड.

[उपजाति]

जळे पुढें अग्निमधे तरीही
मागें जयाला लव आंच नाहीं
लांकूड तें सारुनि बीनधोक
करून टाकील कुणीहि राख !

दया कुणाला जरि ये तयाची
घाली कुणी धार मुखीं जलाची
विझून वांचून जगीं उरून
घे काळतोंडें जळकें म्हणून !

लोखंड अग्नींत जरी पडे तें
सतप्त सर्वांग तदीय होतें
लावील तेव्हां कर कोण त्यास ?
देईल खासा चटका तयास.

जें जाळितांही असणार थंड
रक्षा तयाची ठरली उदंड
जें तापतां दुःसह डाग देतें
भिणें तयाला जगिं भाग होतें !

२५ डिसेंबर १९२०.

अशिक्षित दारूबाजास-

[भुजगप्रयात]

घरीं दैन्य दारिद्र्य दुःखास आणी
धनातें सुखातें दुरी घालवूनी
करी अब्रुची सर्वथा धूळदाणी
कशाला पितां दुष्ट ते 'लाल पाणी' !

उपाशी मुलें आइला चावितातीं
घरीं वाट पाहात दारीं बसे ती
भुकेलीं अशीं लाडकीं विस्मरूनी
कसे निर्दयांनो पितां लाल पाणी?

उन्हामाजि काबाडकष्टां करावे
सुखाचे घरीं घास जाऊन खावे
मधे दारुचा ग्लास ढोसून जाती
तयांचे मुखीं सर्वदा धूळमाती.

त्रिटे बायकोही तुटे बधुमित्र
सुटे गांठिचें ना फिटे कर्जमात्र
अशा रीतिनें फोडि संसारतारूं
कशी ती पितां दुष्ट चांडाळ दारू?

मुखीं विठ्ठलाचे जरी नाम घेणें
तुकोबास कांहीं जरी मान देणें
शिवाजी महाराज तो आठवीणें
तरी दारुचा स्पर्श हें पाप जाणे.

रामनवमी शके १८४३.

नेपोलीयनास.

[साकी.]

अलौकिकाचे प्रेम जयाला असेल या जगतांत
त्याचा त्याचा नेपोलीयन तुज सादर प्रणिपात.
निज देशाचें प्रेम अल्पही असेल ज्या हृदयांत
त्याचा त्याचा नेपोलीयन तुज सादर प्रणिपात.
शूर उदारा, कठोर रसिका, परिश्रमी श्रीमता,
अरिच्या मित्रा, चतुर महात्म्या, हे विचित्र धीमता,
सर्वविलक्षण नेपोलियना, धन्य तुझा अवतार
अनंतरंगी दुनिया केली तुवांच गारीगार!
भूमध्याची लाट युरपच्या पायीं थबकुनि गेली
परी तुवां निज पराक्रमाची डोक्यावरुनी नेली!
परके आम्ही तुला वानितों तुझ्या गुणांचेसाठीं—
शौर्यासाठीं, बुद्धीसाठीं, अलौकिकत्वासाठीं!

६ मे १९२१.

मंजुळीचा दादा.

[साकी.]

दुष्काळाचे दिवस बुडाली शेतीभाती आई
सावत्रपणे करि पोटाचे हाल मजूरी 'माई'
कधीं पोटभर कधीं मूठभर कधीं चिमुटही नाहीं
चिमटाहि कधीं पोटाला परि गती न तिजविण कांहीं !
अशी अवदसा नेइल तिकडे दाखवील त्या वाटे—
गेला अर्धा-अधिक गाव तो पोटिं भराया कांटे !
उरले सुरले लोक करूनी कधीं जिवाचे रान
कधी मजूरी करुनी करिती कशीबशी गुजराण !
त्यांत एकटी विधवा बाई—दोन मुलांची आई
हाय ! हाय ! पुष्पासह गेली होरपळूनी जाई !

* * *

पतिनिधनाचे दुःख सर्वही मनामधें ठेवूनी
कष्ट करूनी कंठित होती दिवस मुले पाहूनी !
बोले हृदयीं 'विठ्ठल माझा फेडिल पांग उद्यांला
सुंदर माझी पोर मजुळी योग्य भाग्यवंताला.'
वर्षें गेलीं चार पुढे हें वर्ष पांचवे आले
धीराचें मन तिचें मात्र ते याऽवेळी घाबरले !
'अनाथ अबला मी देवा रे लहान माझा बाळ
दीनदयाळा, तुझ्यावांचुनी कोण करिल सांभाळ !'

जेव्हां कोणी शेजारीही घर सोडून निघाले
'आपणही जावें का?' ऐसें मनीं तिच्याही आलें.
परतु तेव्हां विचारही तो असह्य झाला तिजला
परंतु योगायोग कुणाला भोगल्याविणें सुटला !

* * *

क्षणाक्षणाला कष्ट करोनी कणाकणाला जपुनी
गेले कांहीं दिवस बरेसे पोटापुरतें मिळुनी !
'इतुकेंहि पुरे देवा कांहीं नाहिं मागणें फार'
गरिबांविषयीं जग हें कोठें इतुकेंतरी उदार !
महागाइची आग भडकली मात्र कडकुनी गेले
किती करावे कष्ट तरीही पोट जळेना पुरतें !
पुन्हा कपाळीं काठी घेउनि फुटेल तिकडे वाट
त्रस्त जीव ते गेले कोठें ! किती दुष्ट हें पोट !
अनाथ अबला अशा सकटीं करिल एकटी काय ?
दहासहा वर्षांचीं कोमळ बाळें करतिल काय ?

* * *

पुढें मुलेही करूं लागलीं पैपैसा कष्टाचा
मेल्यापेक्षां मरून गेला जीव तदा आईचा !
धरून पोटीं निजबाळांना किती-किती ती रडली
म्हणे 'लाडक्या बाळांनों मी आई तुमची कसली' !
तदा मुलांनीं रडुनी रडुनी केला बहु आकांत
उधान भरतीची प्रीतीची उसळे उत्कट लाट !

जीवापेक्षां अधिक तयांनीं केले जरी उपाय
तरी निघेना दुष्काळाचा पोटावरचा पाय!
एके दिवशीं संध्याकाळीं तिघे उपाशीं निजलीं
पोटाची ती आग भयंकर पाण्याने ना विझली!!

* * *

उठुनि सकाळीं आईस वदे 'जातो मी कामाला'
'रात्र करूं नको ये बा लौकर' म्हणे पुसुनि डोळ्यांला!
आपणही मग रानीं जाउनि लांकुडफाटें अणुनी
देउनि विनवुनि वाण्यापासुनि ये दाणे घेऊनी
भरलें होतें मंजुळिनें तो घरांत सारें पाणी
गुणी मुलें गरिबांचीं अणिती सहजीं नेत्रीं पाणी!
दळावयाला आई बसली हात तिला ती लावी
चाळण ठेवी, सुकीं लांकडें आणून तिला देई
निमित्त करुनी त्यांतहि गेली पहावयास कितीदां
दुरून कोठें दिसतो येतो काय आपुला दादा.
जेव्हां आली हांक 'मंजुळे, ये भाकर खायाला'
तेव्हां बोले 'मी न एकटी येऊं दे दादाला'!

* * *

झाली संध्याकाळ देवही घरास अपुल्या गेला
तरि मंजुळिचा दादा अजुनी नाहिं घराला आला!
पुसे सारखी दारावरुनी कोणी जातां येतां
'पाहिलांत का? येतो काहो मागनि माझा दादा?'

जो तो सांगे 'नाहिं पाहिलें दादास तुझ्या कोठें'
तों तों फाटे हृदय आणखी पूर अश्रुचा लोटे !

* * *

आशा गेली निघुनि पहारा करित निराशा बसली
कभिन्न काळ्या काळोखानें सृष्टी भरून गेली !
भाकरी तिथें तशीच पडली अमृताचें विष झालें
सुखशिखरापासून जीव ते दु:खसागरीं पडले !

* * *

ऐका, तेथें गांवामधले काय बोलती लोक
'अफाट जगतीं कुठें बिचारिस गवसेल तिचा लेक !
अबलेवरती प्रसग देवा, कां असला आणावा !
दयाघना, तुज आम्हीं केंवीं निष्ठुर तरी म्हणावा"
ओसाड घरामधें अजूनी वाटे जातां येतां
रडे माय ओरडे मंजुळी दादा दादा दादा !!

१० मे १९२१.

क्षणांत उलगडा.

[लहानांत आणि मोठ्यांत मोठा फरक हा आहे कीं, लहानांना मोठे प्रश्न तेव्हांच सुटतात; पण मोठ्यांना साधे प्रश्नही जड जातात.]

[चाल विकट वाट वहिवाट]

'करूं नको कां असे? आणखी केलें तर होइल काय?'
"देव पाप देईल" ऐकतां हळूच मागें ये पाय!
'शपथ तुला देवाची जर तू जाशिल माझ्या पुढें-पुढें'
"शप्पत सुटली साखर वाटलि" खुशाल गेला पुढें कुठें!
'नको अम्हाला उष्ट तुमचें आम्ही नाहीं खाणार'
"चिमणीच्या दांताचें आहे"—'हिमटा तू अगदीं फार'
'एकदां तुला विचारितो कीं गट्टी कीं तुट्टी अपुली?
मिटलीस अढी बोटांची तर गट्टी दोघाची झाली
तुट्टी केलिस बरे 'आणखी एकदांच' तुज विचारितों
गट्टी किंवा तुट्टी?'—"आम्ही तुट्टीची गट्टी धरतों!"
उलगडा यापरी होतो बालकांचा क्षणामधें
त्याविणें जीव हा भागे थोरांचा अवघडामधें.

७ सप्टेंबर १९२१.

तासाचा ठोका.

[शा. वि.]

इच्छेचा हृदयांत नाद झडतो सेकंद चित्तांतला
साठांनीं मग त्यांचिया मिनिट जें तें यत्न हा जाहला.
झाले यत्नहि साठ तै सहजची आशा स्वयें पातली
इच्छा यत्न धरी करीं तंव यशें टाळीच वाजीवली!

वैतागलेला.

[जे सुखानें राहूं शकतात ते असे कशाला म्हणतील!]

[चाल–किती रहावें तुजविण.]

इतुका अनुभव थोडा झाला? हा जीव तरी पोळतसे
अनुचित कैसें! कधीं वाटलें कपाळ जर फोडावेंसे
कांव्यांमधुनी जपुनी जपुनी किती सारखें चालावें!
सुसरीबाई पाट मऊ गे वरकरणी किति बोलावें?
अदृश्य तारे अनंत असती आकाशामधिं यासाठीं—
सुंदर तारा लपवाव्या का काळ्या मेघांच्या पोटीं?
मौज कशाची! विनोद कसला? व्यर्थ बोलणें डौलाचें
तत्त्वांचें कां सत्त्व पहातां! निरर्थ सांत्वन शब्दाचें.
या जगताच्या स्मशानामधें जिवंत भूतस्वरुपानें
संचारुनि मी मला भिववितों त्रास न इतरांना होणें!

१६ आक्टोबर १९२१.

पांखराचें घरटें आणि एक मुलगा.

[चाल—भूपती खरे ते]

कां न कळे परि पांखरें आपुल्याऐशीं
नाहींत खुषी राहण्या जमिनीपाशीं !

मग भीति कशाची न कळे त्यांना वाटे
भूवरी असति का झाडापेक्षां कांटे ?

विश्रांती-भीती-वसतीच्या समयाचा
आसरा खरा पांखरां गमे झाडांचा !

त्यावरतीं अपुलीं घरटीं सुंदर छान
बांधिती स्वयें त्यामधे कशाचें न्यून !

तें घरटें पाहुनि चित्त चकितची होते
मानवी बुद्धिची धुंदी उतरुनि जाते !

मृदु अंतर्भागीं सुखे रसिकता रमते
सौंदर्यलालसा तेथें गुंगुनि जाते !

कुशलता स्वयें तें करी सर्व विणकाम
ईशदत्तबुद्धी पराक्रमें अप्रतिम !

सांपडलें असलें घरटें फिरतां फिरतां—
बागेंत एकदां लहानग्या बाळाला.

वाटली मनाला मौज तयाची फार
ती आइस दावुनि होइल फारचि फार

हें सहज, तयाच्या मनांत सहजीं आलें
तें घरटें अपुल्या आईला दावियलें

त्यामधें पाहुनी अंडीं सुंदर दोन
बोलली माय ती बाळाला गहिंवरुन—

"हीं पिलें बिचारीं पाहिलींस का बाळा ?
किति दुःख जाहलें असेल त्या आईला !

भिरभीर फिरूनी तिनें सर्व तो बाग
अश्रुनीं शिंपिला असेल जागोजाग !

तू जरी जरासा कोठें ना दिसलास
किति जीव आमचा होतो कासावीस !"

मग डोळे भरुनी हातीं घेउनि घरटें
बागेंमधिं आलें बाळ कोवळें परतें !

किति जपून होते तसें जागच्या जागीं
ठेवून बाळ तें देवा करुणा भाकी—

'भेटवीं दयाळा, बाळें हीं आईला
नच हात पुन्हां लावीन शपथ यावेळां

ये आई ! अपुलीं पिलें सुखें सांभाळ
तव दुःख जाणिलें तिचा विनवितो बाळ.'

[दिंडी.]

परत घरटे तें जयाचे तयाला—
मिळुनि आई ती भेटली पिलांला
असें खचितचि जें जाहलें असेल
पाहायाला तें आपणा मिळेल !

म्हणुनि दुसरे दिनिं बाळ तिथें आला
कुठें घरटें नच आढळलें त्याला !

सहज पुशिलें तै सांगितलें त्यानें
'मरुनि गेलें—भेटलें कोण जाणें!'

मरो भेटो जग पूर्ण बेगुमान
कळुनि कोमल मन जाय कोळपून
—आणि झालें जें एकदां उदास
स्मरणमात्रें तें सर्वदा उदास!

२१ आक्टोबर १९२१.

विसंवाद.

[चाल—चित्रपटावरि रम्याकृतिच्या.]

'विश्वासानें होतों त्यानें गळा अखेरिस कापियला!'
"कां विश्वासच टाकियला?"
'मनातलें सांगितलें सारें हें माझें चुकलें काय?'
"यामध्यें शंका काय?"
'शब्द हिताचा सांगितला पण राग तया त्याचा आला!"
"सांगाया कुणि सांगितला?"
'कमीपणा घेऊन राहतों परी समजती ते दुबळा'
"खराच दुबळा आणि खुळा!"
'ज्याचें काळें नाहिं बोललों तो म्हणतो बावळा मला'
"काय म्हणावें मग तुजला?"
फजिती सद्गुणाचीही होतसे जगतामधीं
—आणि ती टाळण्यासाठीं कळलें पाहिजे अधीं!

२१ नोव्हेंबर १९२१.

रोज पैसा मागणाऱ्या भिकाऱ्यास.

[चाल–भल्या माणसा०]

रस्ता माझा हा जाण्याचा आणि तुझाही बसण्याचा
जातां येतां 'पैसा द्या हो' असा तुझा क्रम म्हणण्याचा.

प्रथम फार–पण अजूनही तें मनास अवघड वाटतसे
त्वां मागावें, आम्हीं जावें तडक निघूनी पुढें तसें.

काय करावें परंतु याला इलाज अमुचाही नाहीं
पैसा पैसा मागितल्याविण पोटाला खाशिल कांहीं !

अमुचेंहि खरें तुझेंही खरें उपाय नाहीं दोघांचा
अवघड देणें, सवघड घेणें जीव खातसे दोघांचा !

—हवें कशाला इतुकें ?—नाहीं मीच एकटा देणारा
कितीक जाती येती आणिक एकटाच तू घेणारा.

कुणीना कुणी रोज देउनी तुझें आपुलें चालतसे
एके दिवशीं मीहि त्यामधें अपुला पैसा देत असें.

२८ नोव्हेंबर १९२१.

बसल्याबसल्या गाणें.

अर्धीं बरें ते दिसेल का ?
दिसलें त्यापरि असेल का ?
असलें तरि तें झेपेल का ?
झेपलें, पुरें पडेल का ?
नसती पीडा हवींच कां ?

भिडेखातर.

[चाल–एडका मदन.]

चांडाळीण—ही भीड भिकेची बहिण ॥

ज्यानें दिला भिडेला थारा । त्याचा कोठें नसे दरारा
भाव तयाचा पोकळ सारा । लागली कीड—खादाड भयंकर धाड !

कळतो मनास आंतिल कावा । उकलुनि बुद्धीनें सांगावा
—आणि हिनें साधावा दावा । कौटाळीण—ही भीड दावेदारीण !

असेल मनिं तें सर्व फसेल । नसेल तें हटकून घडेल
हातामधलेंही गमवील । आक्काबाई—ही, दुसरी कोणी नाहीं !

हिची स्वत:ची भीड न ज्याला । त्याचा प्रेमा हिच्या जिवाला
प्रियकरास घालिते भरीला । लोकधारजिणी—हिजपरी असेना कोणी!

असगोत्रापाशीं संबंध । कारणाविना लोकप्रवाद
अपराधाविण प्रायश्चित्त । पुरवला जाळ—परि नको हिचा जजाळ !

नसतां सहज कमविलें असतें । असुनी सगळें गमाविलें तें
स्मरुनी हिनें दिलेले गोते । घाला पूड—ह्या पुराच आतां सूड !

५ डिसेंबर १९२१.

जळजळ.

[चाल-पडला अभिमन्यू०]

हिमालय अमुचा—अमुचा उंच जगीं
अधोगत आम्ही हतभागी !
समृद्धी गंगा—गंगा वाहतसे
आपदा आम्हां जाळितसे !
सुधारावृष्टी—वृष्टी भूपृष्ठीं
उपाशी नित्य सात कोटी !
सुपिक भूमाता—माता निज हातें
भरवूं न शके बाळांतें !
जगाची चैन—चैन सर्व पुरते
अन्नुला वस्त्र कमी पडतें !
जेथला तरुण—तरुण हीन दीन
तयांचा काय जगीं मान !
सुदुर्बल असुनी—असुनि तीस कोट
जसा तो छिन्न भिन्न कोट !
असावें जें जें—जें भूषण वहिलें
सकल ते दूषणमय झाले !
—त्यामुळें जळतें—जळतें हृदयांत
अश्रु अनिवार लोचनांत !

३० डिसेंबर १९२१.

आयुष्य.

[शार्दूलविक्रीडित.]

तेव्हां काय ? —सुरेख बेत सगळे होते मनासारखे !
एव्हां काय ? —समूळ ते बहुतसे झाले पुरे पारखे !
केव्हां काय घडेल नेमच नसे कांहीं जरी चिंतिलें
जेव्हां जें घडतें तयासि म्हणुनी आयुष्य हें वाहिलें ?

१६ जानेवारी १९२२.

लेखणी.

[शार्दूलविक्रीडित.]

कोरा स्वच्छ सफेत कागद कुणी शाईप्रती हांसला
शाई जाउनि काळवंडुनि तिने स्वप्राणची कोंडिला !
लज्जेचे न हसे करून, अथवा काळेंहि ना फांसुनी
हास्यातें, लिहिते कशी त्रिमत्दर्शी हीं अक्षरें लेखणी !

२७ जानेवारी १९२२.

एका चित्रास.

[चाल—शैवालें युक्त जैसे.]

चित्रचि तूं तरि पहातां ! भीड मना वाटते
त्या योगें दृष्टि तूते चोरुनिया पाहते
काशि लज्जावति म्हणावी वसन न हें सांवरी ?
न म्हणावी तरि कसें तें करिं धरिलें कटिवरी !

२ फेब्रुवारी १९२२.

माघमासीं पाऊस.

[अवेळीं घडणाऱ्या गोष्टींचें कारण काय व परिणाम काय ? 'काहीं नाहीं.']

[दिंडी.]

माघमासीं पाऊस हा कशाला
परी पडतो मग 'कशाला' कशाला ?
म्हणुनि अनपेक्षित कांहिं टळत नाहीं
नको तें तें घडतसे अचुक पाहीं !

माघमासीं पाऊस पडत आहे
भिजत मार्गें जनवृंद जात आहे
थाट सारा वाहून आज जातो
निकट कोठें आसरा तो पहातो !

माघमासीं पाऊस पडुनि गेला
गगनवदनींचा डाग धुवुनि गेला
अवेळींचा तो संपला उबारा
पुन्हां अपुला आहेच थंडिवारा !

१८ फेब्रुवारी १९२२.

जगाचें वर्णन.

[साकी.]

जिकडेतिकडे दगदग लगबग जिगजिग फारच फार
तगमग भगभग सदासर्वदा बेजारी बाजार !
जग हें मोठें परंतु त्याचें वर्णन इतुकें थोडें
मात्र-'कसें मग तें जगतें?' हें त्यांतहि मोठें कोडें !

चूक.

[उपजाति.]

पहा किती चूक असे सुरेख
नसे कुठें वांकडि नीट टोंक
आहे बडेजाव हिचा असा कीं,
डोक्यावरी बैठक धीट ठोकी !

कधीं रिकामी बसणार नाहीं
बसू न देईल तशी तुलाही
शोभा कुणाची बरवी करून
राही पुन्हा आपणही सजून !

इलाज तेव्हां जरि कांहिं नाहीं
तरी तुला एकच सूचना ही
'सक्रांत केव्हां ?' इतुके कळाया
पचांग हें ठेव चुकेवरी त्या.

वा आरसा टांगुनि ठेव तेथे
उभ्या उभ्या त्यांत पहावयातें
तेणें चुकीची पडसावलीही
अचूक नेईल पुढें कुठेंही.

२८ फेब्रुवारी १९१२.

एक गोड विचार.

"Every thing is tending towards good."

[वसततिलका]

आहा! किती मधुर सुंदर हा विचार
दुःखे अपार झणिं जाति विरून पार
येतें नवें बळ पुन्हां श्रमल्या मनातें
'प्रत्येक गोष्ट (नित) जात असे शुभातें'

हें सत्य नित्य जरि चित्त धरून राही
दुःखास दुःख कधिं तो म्हणणार नाहीं
आशा निराश तरि केविं करील त्यास
कष्टास कष्ट पडतील तिथेंच खास!

आनंद ऐकुनि विचार मनास झाला
तत्प्रत्ययास्तव जगीं जिव हा भुकेला
मित्रा! तरीहि हळवें मन हें तयानें
पुष्पापरी सुकुनि जात क्षणाभऱ्यानें!

संताप ते—अधिक तापुनि मात्र गेले
हृद्रोग ते—हृदय जर्जर फार झालें
दुःखें दिनानुदिन वाढत मात्र जाती
गोड विचार करपून—जळून जाती.

नटवर्य गणपतराव जोशी.

[आर्या]

देवगणीं मान जसा पहिला ठरला असे गणेशाचा
नटवरगणीं गुणानें तोच असे मान या गणेशाचा.
नटनायक हा झाला सेनानायक जसा स्वसेनेस
यानें पराक्रमानें केलें सकलां अपात्र तुलनेस.
बुधवारीं शनिवारीं ही स्वारी जेधवां करी स्वारी
वैरी सर्व निवारी शूर असा हाच नाट्यकैवारी !
देवाज्ञा त्या झाली अर्थ असे हाच या अनर्थाचा
कीं स्वर्गीही नाहीं गणपतरावापरीस नट साचा !
लोकीं बहुधा नाहीं जे कांहीं पाहिजे तसे कोठें
परि गणपतरावांच्या नाट्यापुरतें ठरेल हें खोटें.
अभिनय कंठमधुरता रसज्ञता रूप हूप आवेश
गुण गणपतरावाचे परि सहजपणा तयातला खास.
पडदा कपडा अथवा नट ते करतील काय बेरंग
हेरंबाचा महिमा जाती निरसून सर्व बेढंग.
'गणपतराव नटांचा नट नाटक नाटकांत हॅम्लेट'
संकट कुणा न पडतां समत सर्वांस हाच संकेत.
जीवंतपणीं नायक होउनि मेला कितीकदां खोटा.
मेला खरा परी हा नायक उरला खराखरा मोठा !

१३ मार्च १९२२.

मोहिनी.

[चाल– तेथेंच उभी कीं आलें]

मोहिनीः––कुणि म्हणो बिचारें गैर
परि रुचे मनाला स्वैर––यौवनीं
अडखळत मंद्पदिं जाणें
मज रुचे न लाजिरवाणें––मुळिंच तें
आलें मी झुळुकेसरशीं
त्यामुळें न पडलें पाशीं––जिवलगे
सखीः––सांगसी । वळुनि पाहसी । उत्सुका अशी
दृष्टि कां मागें । कळतात सर्व हीं सोंगें––मजप्रती
मोहिनीः––छळुनि घे विनोदानेंही
तूं खुशाल मम 'ना' नाहीं––मुळि तया
मी चपला मज चपलेची
उपमा ही तुझिया मनिंची––साजिरी
ही रीत त्याच चपलेची
निमिषांत लपुनि जायाची––नाहिं का ?
सखीः––स्वैरिणी । तींहि चमकुनी । नेत्र दिपवुनी
पयोधर वसनीं । घेतसे क्षणीं लपवोनी––नाहिं का ?
चालतां पदर हा वेगें
सांवरितां सरला मागें––म्हणुनि का ?
त्यामुळें रंग कुंचुकिचा
रंगला अधिक गमतीचा––म्हणुनि का ?

लपवितांहि नाहीं लपली
लज्जेची चंचल वल्ली--म्हणुनि का ?
मोहिनीः—चावटे । तुजसवें कुठें । उपवनीं इथें
नाहिं येणार
सखी.— मोहनासवें येणार—मोहिनी ?

१० एप्रिल १९२२.

बाळांनों.

[शार्दूलविक्रीडित.]

बाळांनों, तुमच्या मनोहर मुखीं आनंद क्रीडा करी,
आम्ही दुर्मुखले सदैव कुढतों चित्तांत कांहींतरी;
बोला, मंजुळ गोड तें सरळ तें कांहींतरी त्या मुखें,
आम्ही कृत्रिम, दुष्ट मात्र वदतों जें जें मनाला दुखे !

हांसा, तें सहजीं विशुद्ध हृदयें कांहीं मजा पाहुनी,
आम्हीं तें उपहास याच विषया टाकीयलें वाहुनी;
जें जें व्यर्थ म्हणून फेंकुनि दिलें, केली उपेक्षा पुरी,
लावा हात तयास आणि बरवें सोनें करा लौकरी !

आईबाप असोत कोणि कुठले तुम्ही सदा गोजिरीं
वैरी वैरहि जातसे विसरुनी तुम्हांस पाहे जरी !
संसारीं मग मायबाप—भगिनी—बंधूप्रती सर्वदा
देतां तोष किती कुणास तरि तो येईल का सांगतां !

बाळांनों जग सर्व भेसुर दिसे—तें मात्र आम्हांमुळें !
आशा, प्रेम, समुन्नती, सुख तसा तो स्वर्ग तुम्हांमुळें !

२० एप्रिल १९२२.

दूर्वा, बेल आणि तुळशी.

[शार्दूलविक्रीडित.]

दूर्वा बेल सुगंधशालि तुळशी हीं सर्व पानें तृणें
त्यांना दाम नकोत ते श्रम नको धुंडावयातें वनें
कोणाच्या परड्यात बेल तुळशी प्रत्येक गेहांगणीं
पाण्याच्या नित आसऱ्या पसरल्या दूर्वा न लावी कुणी !

देवाला असल्या सवग जिनसा त्यांची असे आवडी
ती पूजा प्रिय फार तद्विरहिता तो मानितो बावडी
जे काबाड करून कष्ट थकशी जेणें सदा कुंथशी
ते तूतें लखलाभ हो ! प्रभुजिची इच्छा नसे रे तशी !

जीवात्मा जगतीं सदा तळमळे वारे सुखाचें नसे
ओझें जीवित होतसे जड समाधानावरी तें रुसे !
गेल्या पायदळीं पडून तुळशी दूर्वा पहा रे पहा
एखादी बघ राहिली प्रभुपदीं आतां तरी ती वहा.

—लाखोलीच नको परेश तुझिया संतुष्ट एकावरी
एकाचीच खुशाल वाहित रहा लाखोलि लाखावरी !

३ मे १९२२.

आवडत्या कवितेस.

[शार्दूलविक्रीडित.]

तू आहेस कशी कुठें दिन तुझे जातात दुःखीं सुखीं ?
नाहीं कांहिं विचारपूस अगदीं केली कधींही तुझी
इच्छा काय तुझी कधी न पुशिले कोठून ती ठाउकी ?
ध्यानीं होतिस सारखी परि कुठें होती जगीं ओळखी ?
देवी, प्रीति तुझी असे मजवरी हें सांग आधीं खरें
सांगे गूज कुणास शब्द कळला नाहीं असें गोजिरें
होतें का मनही तुझें तुजविशीं माझें जसें घाबरें ?
भेटीनें गमती मनोरथ तुला झाले—मिळाले पुरे ?
तू आहेस कशी ? जशी मज हवी होतीस तैशी * *
तूं आहेस कुठें ? अशी निकट या नेत्रीं जशी बाहुली
दुःखीं आणि सुखीं समागम तुझा आहे सुखाचें सुख
इच्छा आपुलिया मनांत कुठली येईल ती आणिक ?
—एवभावविशिष्ट हें हृदय मीं तूंत अने अर्पिलें
त्याचें कांहिं करीं खुशाल धनिनी, सर्वस्वि आहे दिलें.

८ मे १९२२.

हा कोण ?

[चाल—चंद्रकांत राजाची कन्या.]

चढाव पायीं काचा वरती पोटाची ढेरी
घामट कपडे जाडेभरडे मुद्रा अविकारी
अवजड सोन्याच्या बाळीनें ओथंबे कान
संजाबानें कान धरोनी सोडियली मान.
असा ‘ अमुक ’ हा वरुनी कोणी ओळखिला तेव्हांच
तरी आंतुनी कळावयाचा नाहीं तो केव्हांच !

९ मे १९२२.

आग.

[चाल–हे मना०]

यातना
सोसवेतना
दया नच कोणा
तरि मना लोचटा त्वेष तुला येईना !
जाणुनी
उपेक्षा मनीं
तयाचे नादीं
लागसी दुर्बला लाज तुला नच अगदीं !
अपमान
मृत्यु हा जाण
येउनी तुजसी
कोणत्या प्रकारें सांग जगीं जगतोसी ?
दुर्दशा
परिस्थिति-कशा
फोडिते पाठ
जग हंसतें म्हणतें तोंडावरि मुर्दाड !
झडझडुनि
दोष फेकुनी
विहित देखोनी
जा वेगें उडुनी दार पार फोडोनी !
कोठुनी
हवे तेथुनी
आण स्फुल्लिंग
पण लाव आपुल्या मना एकदां आग !

१२ मे १९२२.

संध्याकाळ.

[शार्दूलविक्रीडित.]

गांवींचें कुणि भेटलें, कळविलें आईस येतों घरीं
तीचा येइ मला निरोप 'शनिवारीं ये घरीं रे हरी'
आला तो शनिवार आणि सरली शाळा सकाळींच ती
वेळेवांचुनि अन्य कांहिं नव्हती माझी तयारी किती !

अभ्यासास्तव राहणे परगृहीं आलें नशीबामधें
आईबाप गरीब त्यांत मग ते कैसें सुखाचे मुखें !
कांहीं क्षुल्लक काम उद्भवुनिया ते चारही वाजले
होत्रो रात्र परंतु जाउ म्हणुनी मीं टाकिलीं पाउले !

धो धो पाउस कोसळे सळसळे वारा नदी ओरडे
झालों चिंब जुनाट छत्रि तुटली धावून आलें रडे
जाई वाट तृणांतुनी भय भरे त्या किर्र शब्दें मना
संध्याकाळ भयाण घेरुनि तदा त्या वाढवी वेदना !

झाली रात्र अखेर—आणि तरि मी आलो घरी आपल्या
आई वाट पहात दारिं—अवघ्या त्या यातना संपल्या !

११ जून १९२२.

भैरवी.

[चाल—नृपतिकन्या कां.]

प्रभो पूजा ही अमुची बहु गोड माना
सान हीं प्रभुजी मुलें । प्रिय दूर तीं फुलें
अबल म्हणुनी । करिं न मिळुनी । पुजुं पदांना ॥ १ ॥

हृद्गत आणि अश्रु!

[शार्दूलविक्रीडित.]

कोणा हृद्गत आपुलें कथुं कुणी ऐकेल का तें बरें ?
आहे काय कुणा जगीं हृदय जें जीवंत ओलें खरें ?
शंका संशय किंतु तत्क्षणिं कुणी टाकील का जाळुनी ?
आहे काय सहानुभूति जगतीं जी इच्छितों मी मनीं ?

आहे आणि असेल, नाहिं म्हणणें हें पापची होइल,
देवाच्या जगतामधें अखिलही जें वाटतें दुर्मिळ;
देवा आणि जगा, तुझा मग असा मीं काय केला गुन्हा ?
झालों व्याकुल भाकिल्या विनवण्या त्या व्यर्थ साऱ्या पुन्हां!

चित्ता, कोमलता तरीहि अपुली टाकूं नको सांवरी,
पाळी प्रेमलता; अशी उगिच का ही आग तीच्यावरी!
सद्बुद्धी, करुणा, उदारमति यां तोडून व्हावें कसें ?
यां सर्वांसह शोध संतत करी कोणी असे कीं नसे ?

—नाहीं कोणि म्हणून हृद्गत मुनें ते राहिलें—राहिलें!
अश्रू आजवरी किती म्हणुनिया मीं गाळिले—ढाळिले!

१७ जून १९२२.

स्वातंत्र्याची प्रकृति.

[शार्दूलविक्रीडित.]

माता बालक आपुलें कधि कुठें पाहीचना पोरकें
कांतेचें अपुल्या अनाथपण तें नाथा जसें पारखें
स्वातंत्र्या, असलें चिरंतन कधीं सौभाग्य आम्हांप्रती ?
"बा माझी प्रकृती कठोर, करुणा नाहीं हवी तूज ती"

२४ जून १९२२.

संध्याकाळ.

[शार्दूलविक्रीडित.]

संध्याकाळच काळ एक अपुला आहे जगीं आगळा
जीवाशा सगळ्या रमून रमतो तै जीव हा मोकळा !
दुःखक्लेश विनाश पावुनि जगद्व्याप्रती तोडुनी
जीवानें जणुं आपुलाच म्हणुनी हा घेतला भाडुनी !

संध्याकाळ असा स्वतंत्र अपुला पाहूनिया पातला
आशेचा सगळा जुळून जमला बेफाम गोतावळा !
झाली रात्र परंतु लौकर पुढें काळोख दाटूनिया
त्यांचीं भेसुर तीं भुतें भिवविती गाऊन नाचूनिया !

संध्याकाळ परंतु एक शुभ तो आला सुदैवें कधीं
नेत्रांना नव चंद्रकोर दिसली आनंद चित्तामधीं.
'आतां काय' म्हणून जीव भुलला वेडा क्षणीं जाहला
गेली कोमल कोर तोंच निघुनी, तो हर्ष कोमेजला !

—संध्याकाळ अनेक त्यानंचि जरी हा एकही टाकिला !
'ती-ती कोर' जिवंत आस म्हणुनी हा एकची गाइला !

२७ जून १९२२.

पाठमोरी.

[दिंडी.]

चुंबनाचें भय कपोलास वाटे
हृदीं आलिंगनभयें कंप दाटे
सलज्जा मग सुंदरी चारुगात्री
प्रियासंनिध बैसली पाठमोरी !

जून १९२२.

उदास कविता.

[शार्दूलविक्रीडित.]

सृष्टी सुंदर नित्यनूतन सदानंदा चमत्कारिणी
चित्ताला तर काय—दंग करिते ती कल्पना स्वैरिणी !
सूक्ष्म स्थूल विशाल भव्य भरले तीमाजि जेथें तिथे
भक्तीचें मज भाग्य सतत तिच्या तें लाभले—लाभतें.
माझे तें घर उच्च आणि सगळ्या गांवामधे चांगले
माझे वाडवडील थोर, कुलही प्रख्यात जातींतलें
आई प्रेमळ काळजी करितसे ती नित्य माझी किती
माझे बंधु गुणी सुबुद्ध करिती प्रीती किती ना मिती !
वेळा त्या सगळ्या समान नसती कांहींतरी होतसे
कोणाचा अपराध फार नसतां भारी व्यथा देतसे
प्रीती ओसरते पुन्हाहि भरते, वाटे 'असें कां मया ?'
केव्हांही परि ते अगम्य न कळे कोडेंच जीवास या !
—त्यायोगें हळवे सदैव मन हे दु:खी सुखी सर्वदा
ही माझी कविता उदास असते—माझीच ती तत्वतां !

५ जुलै १९२२.

जांवयाला तांब्या.

'तांब्याभांडे, समई, ताम्हन, शेलापागोटे
बोलीच्या बाहेर दिलें हो, दिलीं सहा बोटें !'
सासूबाई, स्वमुखींचे हें उदारपण तुमचें
ऐकुनि, ऐका, शब्द आपुल्या जांवईबापूंचे:—
" किंमत नाहीं मला अहो त्या तांब्याभांड्याची
'पुतळी'पुढती महती गातां कसली कवडीची !

जुलै १९२२.

तोंपर्यंत.

[शार्दूलविक्रीडित.]

जोंपर्यंत असाच मान अपुला आम्हीं नसे राखिला,
सारा तोंडपुजेपणा खुलविण्या तोंडावरी माखिला,
आहे स्वार्थ जगांत सार्थ इतुकें नाहीं पुरे जाणिलें,
शुभ्राशुभ्र अमूक यांत इतुके नाहीं खरे पाहिलें;

सत्तेच्या अपुल्या घरांत दडल्या चोरापरी राहतो,
लोकाला बघुनीच दूर पळतों भावावरी भुकतों,
दारोदार भिकार जें भटकते कौतूक त्याचें मना,
आम्ही श्रेष्ठ पवित्र लोक जगतीं खोटी अशी भावना;

स्त्रोद्योगांत खरी नसे कुशलता सारी कृती वेठिची,
कामाची कुचराइ घाण इतुकीं पुण्ये मलीं गांठिचीं
'लक्ष्मी चचल, सर्वही क्षणिक हे बोलावणें मृत्युचें
तोंडाची टकळी कली सकल' हा वेदात भारी रुचे;

हिंदुस्थान असा पिडून अडला लाचार नानापरी
—तोंपर्यंत करील काय अगदी तो देव आला तरी!

९ जुलै १९२२.

खैबरखिंड.

[चाल—धन्य शिवाजी.]

—हिनें फोडिला हिमालयाच्या छातीचा कोट
गुलाम केले हिनें जगांतिल लोक तीस कोट!
भूगोलाच्या विद्यार्थ्या, बघ ही खैबरखिंड
इतिहासाच्या विद्यार्थ्या, बघ ही अपुली धिंड!

२६ जुलै १९२२.

काकुडलेला.

[चाल—कसें मी मारूं.]

काकुडलेला—झाडावर पक्षी बसला !
झिमझिम पाउस पडे सारखा । उबारा न वातास ठाउका
सूर्य असूनी होय पारखा । केविलवाणा—वृक्षावर पक्षीराणा !
पंखहि मिटले तोंडहि मिटलें । भय जीवाचें जणुं वाटलें
म्हणून त्याला सर्व बिलगले । तेवढे डोळे—पाहती गरगरा सगळें !
—हा मम जीवहि काकुडलेला । समदुःखी तो पाहुनि रमला
तोंच पसरुनी निज पंखांला । काकुडलेला—कुणिकडे उडोनी गेला !
उत्कंठित मन अधिकचि झालें । अधीर झालें–वेडें झालें
झडकरि कोठें उडून गेलें । काकुडलेलें—आशेनें भरुनी गेलें !

१९ जुलै १९२२.

केशवसुतांच्या कवितेच्या शेवटच्या पानावर.

[साकी.]

पूर्वकवींच्या हातुनि सुटलें त्यास बांधण्यासाठीं,
दुष्ट विधिनिषेधांची जडली खोड मोडण्यासाठीं,
मानव्याची काळालाही जरब लावण्यासाठीं,
शब्दानें सत्तेचीं भूतें थरकांपविण्यासाठीं,
खडकांमधुनी जिवत निर्झर झुळझुळण्यासाठीं,
स्वतंत्रतेचे स्वच्छंदाचे बीं पेरायासाठीं,
–आणि आजच्या काळीं जें जें हवें नको त्यासाठीं,
हा केशवसुत कवि अवतरला ! भाषा धन्य मराठी !

*　　*　　*

उंच तयाचा प्रतापशाली झेंडा फडकत राही,
जीवेंभावें करी पहारा चरणीं एक शिपाई !

२० जुलै १९२२.

गरीब आईचें गाणें.

[चाल–अजि अक्रुर हा.]

तुज अजुनि कशी झोप नये रे बाळा किति वेळ राजसा झाला !
घरभर सारें काम किती हें पडलें करणार कोण तें अपुलें !
मम बाळाचे येति निजसरे डोळे मग आधीं न्हाऊं केलें
हातापायांचा थांबू दे हा चाळा लागू दे आता डोळा.
समजलें हवें गाणें तुजला गोड लागली तुला ही खोड
पण बाळा रे गरीब आपण आहों कोणतीच खोड नको हो !
हें आणिकही हवें कळाया तुजला सारख्या न साऱ्या वेळा !
संसार सदा नाहीं बाळ सुखाचा ना सर्व काळ गाण्याचा.
तू बाळ कसें सदैव गोजिरवाणें गाणेंही मंजुळवाणें
लागेल तुम्हां दुःखाग्नीची झळई कोमेजुनि जाल अगाई !
म्हणुनीच तुला म्हणवेना मज गाणें जागसी धरुनि तरि धरणे !
तरि ऐक अतां गाणें हे हृदयाचे हे नव्हे बरें कृष्णाचें
त्या कृष्णाचे आईबाप गरीब हतभाग्य शृंखलाबद्ध
आठा वर्षांच्या परी बाळकृष्णानें सोडविलें कैवारानें !
विसरल्यें पहा कृष्ण आठ वर्षांचा तूं मात्र आठ महिन्यांचा !
म्हणुनीच अतां निद्रा घेइ सुखानें जरि कधीं न म्हटलें गाणें !

२२ जुलै १९२२.

कांहीं पानें.

[ह्या पानात कांहीं त्राण नाहीं असे जर कोणाला वाटलें तरच मी त्याला धन्य म्हणेन आणि स्वतःला समजेन.]

[उपजाति.]

प्रत्येक झाडावरि पान आहे
वारा तयाला झुलवीत राहे
झुळूक त्याची कधि लागतांच
थोडें तरी हें मन वेधतेंच !
पत्रावळींचीं जितुकीं सु-पानें
केळीस त्यांमाजि न कोण वाने ?
बेतास मोठ्या उपयुक्त तेंच
फेका परी जेवण संपतांच !
नादिष्ट मारीत सदैव तान
तेणें करी पिंपळपान ताण !
जातां बिचारें अपुलें गळून
गाईल त्याचें मग कोण गान !
कांटे कुणाला कवणास ताठे
आकार ना एक कुणी उभंटे
कुसें कुणाला, कितिकांस दांत
गुणी कुणी तों कुणि घातपात !
सर्वांहुनी सानच चिंचपान
संबंध त्याचा न कुठेंच जाण.
तदंतरात्मा डवरून राहे
डुले खुले वेळिं गळून जाये !

हें शेवटीं पान अतां विड्याचें कापा अधीं नाकच नासक्याचें !
लावा चुना कात विनंति हीच होवो न हें तीक्ष्ण तसें कडूच !

२८ जुलै १९२२.

आपुलकीचें गीत.

[चाल—चंद्रकांत राजाची कन्या.]

जन्म दिला या जगांत जीनें ती अपुली आई
माता कांता राही तेथें घर अपुलें होई !

तात आपुला सर्वस्वाची कीर्ती संपत्ती
'खुशाल कर जें तुला हवें तें' म्हणून दे हातीं !

'आई आई' हांका मारित जे जवळी जमती
आपआपुले ते ते भाऊ 'अरे तुरे' म्हणती !

असलें तरिही खपेना जिला जर वदलें हीण
लहान असली तरीहि ताइ ती अपुली बहिण !

—आणि आपुली ती ?—काय तिची गोष्टी सांगावी
तिच्यावांचुनी जगीं कशाला वसती मागावी !

मित्र आपुला पुरें आपणा ओळखितो तोच
खुल्या दिल्याचाही दिल सहजीं जेथें खुलतोच !

वडिलार्जित गृह जेथें अपुलें तें अपुलें गांव
आईबापांनीं ठेवियलें तें अपुलें नांव !

व्याकरणाविण बोली आली ती अपुली भाषा
पैशासाठीं नसे नकोसा तो अपुला पेशा !

जेथें कांहीं नवखें न दिसे तो अपुला देश
घरांत आपण ज्याचे असतों तो अपुला वेश !

धर्म आपुला आचरिला जो मातापितरांनीं
चाल आपुली पाळितसों जी जरि हंसलें कोणी !

हृदयामध्यें असेल जरि तरि तो अपुला देव
ज्याचे हातुनि अशक्य सुटणें तें अपुलें दैव !
मानियलें तर अखंड आहे जग सारें अपुले
कोणी नाहीं अपुलें तरमग कोण बरें अपुलें !
आपुलकीचें गीत गाइलें मराठि बोलून
माय जानकी तिला अर्पिलें चरणां वंदून !

नागपचमी शके १८४४.

संध्याकाळ.

[शार्दूलविक्रीडित.]

झालें जाउनि वर्ष एक अवघें भाषा जगाची अशी
अल्पत्वास महत्त्व नेत असतें, रीती जगाची कशी !
तीनें आपुलिया मनांत म्हटलें 'मी तीनशें साठ हे—
सध्याकाळ पहात वाट अजुनी येणें नसे जाहलें !'

संध्याकाळ अनुक्रमें प्रगटतां 'तो हाच' ऐसे मनीं
येवोनी क्षणमात्र जीव हसवी—व्हावी निराशा क्षणीं !
झाले वर्ष—पुढें हर्ष अगदीं कोठें तिला राहिला
तों एके दिवशीं निरोप स्मरला—चित्ताप्रती लागला !

'कांते, सोडुनिया तुला बहु दुरी युद्धावरी जात मी
माझ्या आठवणी तुला तव मला त्या तेवढ्या नेहमीं
केव्हां येइन मी? जरी जय तरी येईन केव्हांतरी
स्वर्गीं भेट निदान होइल जरी नाहींच आलों तरी !'

—त्या शब्दें—न शरें—किती अवाचितां आयुष्य तें संपलें !
त्याचेंही उरलें तरी न उरलें—तेव्हांच तें संपलें !

१२ आगस्ट १९२२.

त्याच जुन्या श्लोकाची आठवण.

[शार्दूलविक्रीडित.]

"डोळ्यांनीं बघतों ध्वनी परिसतों कानीं पदीं चालतों
जिव्हेनें रस चाखितों मधुरही वाचे अम्ही बोलतों
हातांनीं बहुसाल काम करितों विश्रांतिही घ्यावया
घेतों झोंप सुखें फिरूनि उठतों ही ईश्वराची दया"

डोळ्यांनीं बघणें ध्वनी परिसणें– कांहीं न अव्हेरणें
कोठेंही फिरणें, चवीस बघणें, निर्धास्त तें बोलणे
हातांनीं सुचतांच कांहिं करणें विश्रांति ती कासया?
येते झोंप कुठें क्षणांत पडतां, ही ईश्वराची दया!

उत्कंठा अनिवार सर्व विषयीं तेव्हां तसे वागलों
चिंता ही अनिवार सर्व विषयीं आतां असे भागलों!
डोळे हे फिरती, बधीर बनती हे कान, हे पायही
देवा, कांपति—आणि तुज अमुची नाहीं कशी कींवही!

—कोठें हारपली दया पुनरपी कोठें पुढे भेटणें?
यासाठींच अजून आठवण ही श्लोका, तुझी काढणें!

१९ आगस्ट १९२२.

गौरीशंकर.

[शार्दूलविक्रीडित.]

गौरीशंकर—आणि उंच दुसरें नाहीं जगीं कांहिंही
तेथें स्वर्ग, निदान सन्निध; तशी खोलांत सारी मही !
कीर्तीचें—गिरिचें नव्हे—शिखर तें अत्युच्च अत्यद्भुत
कोठें ईश्वर या जगीं जर तरी तेथेंच तो राहत !

जें कोणी जगतीं वरी शिर करी त्याचेवरी जाउनी
डोकें काढिन मी वरी सतत ही कांक्षा नराचे मनीं
त्या योगें—' सगळेंच मी मग पहा घालीन पायातळीं
माझें शीर्षच उंच, उंच शिखरापेक्षां सदा भूतळीं !'

बोले धीट तशी तयारि करुनी वेगें चढूं लागला
कांहींसा चढला तिथेंच बघुनी आश्चर्य तो गुंगला
थोडा जाइ पुढें तसा—परि तिथें तद्यत्न ते कुंठले
दोन्हीही—जय नी पराजय—मिळे स्वारीहि खालीं वळे !

—जातां मानव यत्नसानु चढुनी जेव्हां वरी पाहतो
तों सर्वत्र प्रभो अगम्य तुमचें ऐश्वर्य आलोकितो !

२३ आगस्ट १९२२.

एक घाव.

[साकी]

एक घाव नी दोनच तुकडे काष्ठाचे होतात
एक घाव पारतंत्र्य, तुकडे राष्ट्राचे ना गणित !

सालाबाद.

[शार्दूलविक्रीडित.]

व्याख्यानें हरिकीर्तनेंहि लळितें तीं गायनें भोजनें
मेळे, मंडप, ते दिवे, चवघडे, आरास, संमेलनें
ते कार्यक्रम वर्गण्या जुळविती सन्मान्य ते शिष्ट ते
सालाबाद चुकूनही न चुकती माहात्म्य त्यांचेंच ते !

त्या त्या उत्सवदेवता परि कधीं संतुष्ट झाल्या असे
नाहीं येत दिसून, चालत तरी सारें जसेंच्या तसे
होता वा नव्हताच हेतु कसला त्यामाजि ? हा प्रश्नही
सालाबाद ठरीव सर्व करितां येई न चित्तांतही !

ऐसें कांहितरी करून अपुली, जाईल का दुर्दशा ?
राखूं व्यर्थ करून उत्सव असे त्या पूर्वजांच्या यशा ?
आशा, जोम, मनांत वादळ कधीं जाईल का माजुनी ?
निर्धारें करु काय एकतरि ती युक्ती मनीं योजुनी ?

सारे उत्सव 'उत्सवास्तव' अशी बुद्धीहि जेव्हां चुकू
सालाबाद करून उत्सव असे श्रेयास त्यांच्या मुकू !

२८ आगस्ट १९२२.

चतुष्टय.

[इंद्रवज्रा]

शिष्टासवें ताटकळून गेलों
क्लिष्टामुळे जेरिस फार आलो
नष्टा तुझें भूत धरांत मान
वाटे बरा दुष्ट तुम्हां बघून !

समाधान.

[शार्दूलविक्रीडित.]

जें जे संभवनीय शक्य घडलें कांहींतरी त्यांतलें !
नेमानेम जसा तसेंच घडतें चित्तावरी कोरिलें !
इष्टानिष्ट अशी वृथा निवड ती भारी मना लागते !
होतो खेद खराखुरा निशिदिनीं आतां समाधान हें !

३१ आगस्ट १९२२.

चतुर चोरी.

[दिंडी]

आजतरि मी का व्यग्र नको होऊं ?
स्वस्थ चोरी होऊन कसा राहूं ?
शक्य नाहीं, राहीन मी उदास
'नको कांहीं, कांहीं न ये मुखास !'
कुणीं चोरी केधवां कुठें केली,
गोष्ट डोळ्यादेखतां सर्व झाली
—आणि अवघा हातांत या तपास
तरी बसुनी मी राहतों उदास !
नवें वैभव लाभलें असें वाटे
शोक झाला तरि मोद फार दाटे
वियोगानेंही येतसे सुयोग
दुःखमय कीं रम्य हा कथाभाग ?
चोरियेलें सर्वस्व सर्व नेलें
स्मृतीपुरतें मागुतें ठेवियेलें
चतुर चोरी ही प्रीतिचिया गांवीं—
लाभली ती मज लागतसे गावी !

५ सप्टेंबर १९२२.

आह्वान.

[मंदारमाला.]

हा देव ही प्रीति कर्तव्य आशा तशा कल्पना भावना कामना
आहेत–आहेत, आहे तयांचा लळा सारखा सारखा मन्मना
भावें बसोनी तया सन्निधानीं मुखानें मुखानें तुला संकटा
आह्वान आह्वान देतों तुला हे तसें सांगतों मी नसे एकटा !

७ सप्टेंबर १९२२.

विलक्षण वाटसरू.

[शार्दूलविक्रीडित.]

कोणालाहि जरी प्रवास चुकला नाहीं तरी कोणिही
आनंदें क्रमितो स्वमार्ग न दिसे आहे किती मौज ही !
हा जजाळ, अथांग सागर, तसें हें चक्र या कल्पना
सर्गे सोबतिला प्रवास रडतो 'हो ! यातना–यातना !'

तेथें वाटसरू विलक्षण कुणी आला कधीं एकदा
सारा मार्ग उदास रूक्ष बघुनी भारी मनीं खोंचला
झाला खिन्न जरी प्रसन्न, मग तो त्या क्षुण्ण मार्गावरी
कांहीं एक निरामयार्थ वितरी स्वर्गांतली वल्लरी !

सारे वृक्ष जुने परी डवरवी तेथें नवी पालवी
फोडोनी खडकास पाझर म्हणीं तृष्णाहि ती भागवी
होऊनी समपातळींत पथ तो धक्के चुकावेत ते—
यांसाठीं झटतो–प्रवास करतो कीं सौख्य येवो तिथें !

—आम्हांला कळतें–असेल तसल्या मार्गें पुढें चालणें !
त्याला हें कळतें— नसेल तसल्या मार्गास चोखाळणें !

२० सप्टेंबर १९२२.

त्यानें मजला हांसविलें.

[चाल—ला बाइला]

मन खिन्न जग सारें झालें भिन्न !
संबंध हवा कशाला तो बंध !
मी तुसडा दूर भटकलों मग वेडा !
साहेना कटु अनुभव आले नाना !
थांबेना दूर दूर हो क्षणक्षणां !
बोलेना ओठावरच्या शब्दांना !
गाईना हृदयींच्या संगीतांना !
पाहीना ....
.... परि फुललेल्या पुष्पांना !
तोडियले फूल तेंहि हातीं आलें.
पुन्हा तसा पुढें चाललों जसा तसा.
वाटेंत मूल खेळतें मौजेंत.
तो वदला 'फूल तेवढें द्या मजला'
त्यास दिले त्यानें मजला हांसविलें !

* * *

पुष्पांचें तितुकें जग हें मौजेचें
बाळांचें तसेंच भारी गमतीचें
इतरांचें नसे कशाचे—एकाचें !
—नी माझें म्हणुनि सुखाचे—दुःखाचें !

१३ सप्टेंबर १९२२.

आयुष्याची घडी.

[शार्दूलविक्रीडित.]

योजावें मनिं एक आणि भलतें व्हावें-करावें कुणीं
अर्थाचा करुनी अनर्थ नसत्या दोषास केलों धणी।
नाहीं मोल गुणास एक कवडी सद्धेतुची रेवडी
'आयुर्ब्रूहि' घडोघडीं विघडतां घालू कशी रे घडी।

१५ सप्टेंबर १९२२.

उद्यांची गोष्ट.

[शार्दूलविक्रीडित]

होती रात्र उजाडलेंहि नव्हतें तेव्हां कुठें एकटा—
जासी, धीट तया दिनीं चिमुकल्या होसी कसा एवढा!
भीती सोडियलीस आणि मजला आईसही ना बरें!
बाळा चित्त तुझ्याविणें बघ कसें हो आज हें घाबरें!
होती एकच भाकरी म्हणुनि मीं 'खा तूंच' हें बोललें
'नाहीं नाहिं' म्हणून अर्धि मजला खायास तूं लावलें
ते तें आठवुनीच पोट भरुनी येतां असें राजसा!
मेली भूक! कधीं बघेन तुजला ही भूक आतां मला!
होती काळ दुपार पाय कवळे तान्ह्या तुझे भाजले
'घेतें येइ कडेवरी चिमुकल्या' जेव्हां तुला बोलले
तेव्हां 'पाय तुझेहि पोळति तरी माझेहि पोळोत गे'
जासी बोलुनि आग आज मजला भाजीतसे तीच रे!
झाली आज तुझ्याविणें गति अशी होईल कैशी उद्यां
—ये ये आजच भेट, गोष्ट न कळे बाळा उद्यांची—

२० सप्टेंबर १९२२.

माझे ग्रह.

[शार्दूलविक्रीडित.]

जे माझे ग्रह उच्च नीच मिळती त्यांचीं फळें हीं मला
वक्री मार्गि तसेच जीवितपथीं हा खेळ त्यांचा भला !
त्यांची कैद मला अशक्य म्हणुनी तेथून सोडीवणें
त्यांचा कोट सभोंवतीं कठिण रे तेथें मला जिंकणें !

१८ सप्टेंबर १९२२.

नवा शब्द.

[शार्दूलविक्रीडित.]

बाळे अज्ञ, गरीब लोक न घरीं ज्यांची करीं भाकरी,
पोरांचा कळतो स्वभाव पुरता ते थोर ती वैखरी
कोठेंही मनमोकळे, चतुरहीं स्वातंत्र्य वृत्तीमधें
त्यांचे शब्द नवे सदैव मजला तैशी मजा त्यामधें !
कोणीं सांगितले, कुठें परिशिले, कोठेंतरी वाचिले
केंव्हां आयकिले सभेंत तितुके ध्यानीं मनीं राहिले
त्यांची खूप मनास लागुनि सदा अस्वस्थ तें होउनी
नाहीं शब्द नवा तरी न कविता गेलोंच वेडावुनी !
आयुष्यांत यथावकाश पुढतीं झालों अती घाबरा
उत्कंठा नव शब्द तो परिसण्या घाली मना वागुरा
दैवें कालवशात् तिची सफलता होऊनिया संप्रती
जो तो शब्द नवा नवा मज असा वेडा करी शेवटीं
त्यानें बिंधियलें तसेंच म्हणुनी हा बेध माझे मना !
त्यानें जीव दिला जिवास म्हणुनी या संपती यातना !

२ आक्टोबर १९२२.

वहीची ओळख.

[एका मित्रास दिलेल्या वहीवर लिहिलेल्या ओळी.]

[शार्दूलविक्रीडित.]

सांगे किंमत फार अल्प अपुली वस्ताद हा कागद
घेतो मात्र लिहून कोण लिहितो त्याची खरी किंमत
त्याचा जाणसि हा स्वभाव म्हणुनी आशा बुझावी मना
ओजस्वी लिहिशील सुंदर नव्या-स्वत्कल्पना भावना !

२७ सप्टेंबर १९२२.

ती एकटी !

[शार्दूलविक्रीडित.]

आशा आणि उषा मनांत गगनीं येऊन एकीसवे
त्यानाही म्हणती 'चला तर खरे, कां गाळितां आंसवे ?'
'तारू येइल तें तुम्हांस तुमचें भेटेल कोणीतरी,'
लाटा उच्च उचंबळून जमती येती किनाऱ्यावरी !
तेव्हां शीड दुरून पाहुनि किती हो हर्ष सर्वांप्रती
आलें तारु-परंतु ना उतरलें तेथे कुणाचें कुणी
गेली लाट-तशीच सर्व-निघुनी; कोणीतरी एकटी
राहे स्तब्ध पहात खोल अगदीं त्या खोल सिंधूतटीं !
आलें तारु दुजे दिनीं-कुणि तसे-आनंद झाला कुणा !
वार्ता दुःखद सांगती तिजमुळे हो शोक भारी कुणा !
आली लाट सळाळुनी-परतलीं सारीं घरीं यावया
राहे एकटि ती कळे न कसल्या ठावास घेणें तिला !
तारू नाहिं तिजे दिनीं-उसळती विक्राळ लाटा अती !
होत्या त्या इतक्या भयाण- दिसली कोठें न ती एकटी !

१ आक्टोबर १९२२.

दसऱ्याचें सोनें.

[शार्दूलविक्रीडित.]

सोनें—आणि खुशाल वांटुनि दिलें भेटेल त्याला तिथें !
श्रीमंती कुठली ? उदार इतुके कां आज पूर्वीं न ते ?
“ वाहावा दसरा अहो विसरलां कीं काय हा आजचा
सोन्याचा दिन हा पहा विपुल हें सोनें समारंभ हा !”
कोणाचे कवणे दिनीं उघडतें प्रारब्ध हें नाकळे
येतो हा दसरा सुवर्णपदवी पानांस तेव्हां मिळे
जाणा मात्र मनांत, आजहि जरी हें न्याल पेठेमधीं
फेकूनीच सराफ साफ अगदीं देईल केरामधीं !
हें सोने—बहिणीस, घाल तिजला याचीच ओवाळणी
हे सोनें—जननीस, हे प्रभुमहीं वाहा नमस्कारुनी
भावावांचुनि भाव यास न कुठे मैत्री कसोटी खरी
तेथें मात्र अमोल, मोल इतुकें—पानास सोनें करी !
—श्रीमंती कमती पडेल अथवा औदार्य आटेल ही—
भीती काय म्हणून ? प्रीति करितां सोनेंच पानासही !

३ आक्टोबर १९२२.

तात्पर्य.

[शार्दूलविक्रीडित.]

तात्पर्यें अनिवार जीं अनुभवा आलीं पुढें येतिल
ही आयुःसरिता तशींच वळणें घेऊनिया जाइल
दुःखाला अथवा सुखास मिळुनी जाणार, हें नाकळे
हे तात्पर्य म्हणून कीं, मरण हें आहे बरें—चांगलें !

९ आक्टोबर १९२२.

पर्वतीचें तळें.

[चाल—अंबरगत परि]

हिराबाग गोजिरी, पर्वतीवरी झडति चौघडे
तळें हें मात्र मधें कोरडें!

सांग, हरवले असे किती तव हिरे, हिरा यामधीं
तयांच्या लोभें ही दुर्गती!

वनवासी भिल्लीण पर्वती अरसिक हा आरसा
पदानें फोडुनि टाकी असा!

मराठियाच्या देहावरती कांटा राही उभा!
खालसा ऐश्वर्याचा सुभा!

भाऊस्तव नाना रडला—तें आटलें!
गुज महादजीचें ओसरलें— वाळलें!
पाणीच पुण्याचें जणु सारें संपलें!

सारस पक्षी सारसबागेमधीं कुठें नाढळे!
घुबडें अशुभ काढिती गळे!

२ आक्टोबर १९२२.

दोघांसही.

[शार्दूलविक्रीडित.]

हिंदुस्थान अशक्त, दुर्बल किती, झाला दरिद्री तरी
भाषा धर्म अनेक पंथ म्हणुनी भेदून गेला तरी
"हिंदुस्थान मदीय आणि दुरवस्था ही" असें अंतरीं
जें आतां दुखतें न देइल सुखें तें झोंप दोघांसही!

२५ आक्टोबर १९२२.

काळनदीवर.

[शार्दूलविक्रीडित.]

वाहे काळनदी तिच्या निकट तें काळीज खेडें वसे
जाणों कोकणचें लहान उडते काळीजची ते असे!
त्याची कीर्ति—'नदीस पूर भरुनी ती एक घेते बळी
सालोसाल असें घडे, न चुकलें केव्हां अजूनी मुळीं'

त्या गांवीं घरदार, दूर पण तो होता शिपाई कुठें
त्याची ती ह्रदयांतली, पण दुरी होती घराचेकडे
वारंवार परंतु पत्र मिळुनी होऊन सारी सई
सौख्याशेंत किती असू जवळ; हें—हें वेड दोघांसही!

नाहीं पत्र, म्हणून पत्र निगुतें तीनें तया धाडिलें
नाहीं पत्र तरी—पुन्हां उलट तें आलें करीं मागुतें
वार्ता त्या मग एक एक उठल्या; ये पूर वाहे नदी
वाहे कोण? नदी कशास बघते वाहील कोणी तरी!

आलें पत्र तसेंच तें परतलें गेलें तयाचे करीं
आला तो—पण दूर दूर अगदीं गेलाहि कोठें तरी!

१४ आक्टोबर १९२२.

दाराची कडी.

[दिंडी.]

'पाप नसलें तरि लाज नको कांहीं!
जरी जाणे जग तरी गुप्त कांहीं!'
शब्द कोणाचे कुठुनि हे हळूच?
कडी दाराची वाजली हळूच!

१५ आक्टोबर १९२२.

करुणा.

[दिंडी.]

विमल कीर्तीचें शुभ्र वस्त्र ल्याली
वस्त्र ल्याली तें व्रताहुनी पाळी
दृष्टि पायीं लागेल कुणा पाय
म्हणुनि पडतो किति मंद मृदु अपाप!

नीट वाटेनें कडेनें रितीनें
चालणें तें धूलीस होय लेणें!
फूल पडलेलें पाय त्या न लागे
चिखल तेथें पाऊल भिउनि वागे!

अचल अंचल, चचला वायुवीची
वृत्ति धरुनी जातात नम्रतेची!
मार्ग म्हणतो मी जाहलों पुनीत
देव बोले ही भक्ति मूर्तिमत!

कल्पना त्या—कुणिकडे लया गेल्या!
भावना त्या—अति शुद्ध—शुद्ध झाल्या!
हीच पुण्याई मला चालवीते
अभिनिवेशें जग सांगतें जगातें!

पहा आतां तें रूप जरी डोळे
परी डोळे तत्क्षणीं भरुनि आले!
—आणि करुणा पाहिली ती महान
कुंकुमाविण अरुणता उदासीन!

२२ आक्टोबर १९२२.

फूल आणि उदकाडी.

[दिंडी]

फूल देवाचें, नसे त्यास तोड
उमलतें मग, आधींच वास गोड
—ऊदकाडी ही आपुली जळेल
तदा कोठें सौगंध दरवळेल!

८ नोव्हेंबर १९२२.

सोनचांफ्यास.

[शार्दूलविक्रीडित.]

भृंगानें अवमानिलें मधुमिषें कीं तो बुभुक्षू असे
वासाची रुचि काय त्या अरसिका त्याची चवी त्या नसे
जेव्हां म्यां रसिकें म्हणून इतुकें तूतें करीं घेतलें
तों हा दर्प तुझा असह्य! तुजला भुग्या वृथा निंदिलें!

८ नोंव्हेंबर १९२२.

चित्र.

[शार्दूलविक्रीडित.]

दृष्टिक्षेप तसाच आज बघतो चोहींकडे वाटतें
चर्या तीच स्वभाव तोच समयीं अस्तित्व तें भासतें
होतो हर्ष परी विषाद उपजे 'प्रत्यक्ष तें दुर्लभ!
ऐसें चित्र विचित्र दुर्लभ, तरी दूरावलें दुर्लभ!

मित्रा,

[चाल-सुकुमार असुनि.]

अंधार
घोर चौफेर
भरे भय फार
ये उदया मित्रा करीं प्रतापें दूर!

बेसूर
आणि भेसूर
सर्वथा क्रूर
श्वापदें इथें हीं, फेंक तीव्र कर-तीर!

आगमें
तुझ्या संगमें
शुभोदयकाळीं
हें सहस्रदल कमलुं दे फुटोनी उकळी!

कोंडला
भृंग मोकळा
तुजमुळें झाला
हे कसें असो जग नसें भीत मी त्याला!

आरक्त
पूर्ण अनुरक्त
गुणाचा भक्त
तूं मित्र मुर्दे चंडोल स्वैर हा गात!

१३ नोव्हेंबर १९२२.

अरुण-जन्म

अथवा

स्वातंत्र्यासाठीं प्रयत्न.

[दिंडी]

—म्हणुनि अगदीं मन जाहलें उदास
आस नाहीं, घेतला जिवें त्रास
कुणी नाहीं आपला पक्षपाती
म्हणुनि पंखांची आटपली शक्ती !

तशी उठुनी हतभागि घरा आली
आणि दारीं तेथेंच बसुनि ठेली !
जशी चुकुनी परकिया घरा आली
अशी घरिंही चोरीच तिला झाली !

'दुष्ट दास्यांतुनि कधीं सुटायाचा
नसे ज्यामाजी दिवस यावयाचा
व्यर्थ असलें आयुष्य काय होय
मरण उत्तम हा एकला उपाय !'

क्षणीं अंगीं बळ नवें कुठुनि आलें
ऊब आली पंखही सज्ज झाले
तोंच येउनि मनिं परतली घरातें
'बाळ टाकोनी निर्दय मी जातें'

येइ विनता माउली पिलांपाशीं
जीव जीवाचा असा प्रेमपाशीं !
बचे—बोले 'हें कवच फुटायाचें
काय तेणें नच दैन्य फिटायाचें ?'

'दैन्य जायाला काय मग उशीर'
तोंच पडली वर चोंच ती अधीर !
कवच फुटलें—पांगळा अरुण झाला !
'काय आतां !' जप फार या दुज्याला !

१५ नोव्हेंबर १९२२.

—साठीं आणलेलीं फुलें.

[शार्दूलविक्रीडित.]

गेलीं सर्व सुमें सुकून तुज जीं द्यायास मीं आणिलीं
तूं आहेस दुरी तरी स्मृति तुझी पोडा अशी विस्मृति !
हा निर्माल्य असा पुनःपुनरपी वेडयापरी हुंगिता
येती आठवणी किती !—मनहि हे कोमेजते तेधवां !

२८ डिसेंबर १९२२.

एक ग्रंथ.

[शार्दूलविक्रीडित]

आहे ग्रंथ असंख्य, अंक न तिथें एकाहि पानावरी
आधीं एकहि पान हालत नसे जों एक आहे करीं
पानें मागिल फाटलीं पुढिल तों लीपी नये वाचितां
ज्याला एकच पान—ग्रंथ असला हा सर्वथा तत्त्वतां !

सारे साक्षर ते निरक्षरहि ते विद्वान् अविद्वान् तसे
हें आश्चर्य नसे— पशू, नरपशू, निर्जीव सारे कसे !
—जी जी येत लिपी तयांत लिहिती ग्रंथास ते आपल्या
शाईचे तर रंग ते कितितरी नानापरी लेखण्या !

चालें लेखन तें प्रकाशन सवें नाहीं मुळीं अंतर
शुद्धाशुद्ध तसेंच, व्यर्थ कळुनी, तीं अक्षरें अक्षर
जें येईल मनास मोल तितुकें देऊन हो मोकळा
जेथें आणि जसा तसाच अगदीं तो ग्रंथ आटोपला !

२ जानेवारी १९२३.

एक बेत.

[शार्दूलविक्रीडित.]

जा-ये सांजसकाळ नित्य करते त्या त्या प्रसन्नेक्षणें !
पुष्पें कोमल गोड आणि हंसरीं त्यांचीं तदा आननें !
—आहों आपण दूर दूर इतुकें नाहीं तया ठाउकें
यासाठीं मनिं बेत—चोज पुरवूं त्यांचें तदा कौतुकें !

तशी ती रूपानें सुरेख नाहीं!

[कोल्‌रिजच्या 'She is not fair' या कवितेच्या आधाराने]

[दिंडी.]

नसे रूपानें ती तशी सुरेख
जशा रूपवती चमकती अनेक!
तिची मोहकता नव्हति मला ठावी
जोंवरी तें स्मितहास्य मला दावी!

अहाहा तें नेत्रिंचें तिच्या पाणी
हर्षनिर्झर कीं प्रीति त्या निधानीं!
—तरी लाजाळू स्तिमित सदा आतां
कधीं नाहीं बोलली 'न्यून' शब्दा!

—आणि जरि मी सारखा लुटित आहे
तरी पहिली ती प्रीति मला लाहे!
तिचें लज्जान्वित मुकुल नम्र आस्य
अप्सरांचें त्यापुढें तुच्छ हास्य!

५ जानेवारी १९२३.

विचार आणि विकार.

[दिंडी.]

उन्हाळा हा तुज पाहिजे निवारा!
हिंवाळा हा मज पाहिजे निखारा!
सुस्थिती ही तुज सूचतो विचार!
दु:स्थिती ही मज बोचतो विकार!

९ जानेवारी १९२३.

चार वर्षांच्या मुलीची गोष्ट.

[दिंडी.]

चार वर्षांची चिमुकल्या मनाची—
बालिका, तिज कळणार गोष्ट कैची!
तरी इतुकें तिज कळुनि मात्र आले
'पुन्हां आईने कुंकु लावियेलें!'

—'आणि लोकाच्या घरीं रहायाला
इथें आलों' नच चैन तन्मनाला
द्वाड तीचे मन कधींही कशानें
लाड करितांही हंसेना सुखानें!

माय सांगे—'जा आण बोलवून
तदा सबोधन मात्र ओघळून
बोलवीते ती अचुक, हें बघून
तिच्या आज्ञानें जाय ती भिऊन!

घरीं बाबा आहेत का तुझे गे?
असें कोणी तिज पुसे सहज, वेगें
तों वदे ती—'हें नव्हे घर तयांचें
नसति बाबा त्या घरांतही माझे!

एक दिवशीं तो घोर ताप आला
दूर आई क्षण,—आणि त्या क्षणाला
'तुम्ही बाबा घ्या मला' असें बोले
—आणि मुलिला आपल्या तयें नेलें!

६ जानेवारी १९२३.

नदी आणि मानिनी.

[चाल—तेथंच उभी कीं आलें.]

एकटी बापुडी जाई सरिते मज येणें नाहीं—यापुढें
ओलांडुनि डोंगर तीन झालें तुज सांगातीण—इथवरी
सोडुनिया आढेवेढे अनुसरलें वळसे वेढे—तुजसवें
यापुढें। मनीं मी कुढे। एकटी पुढें
तुझी तूं जाई। इतुकी भोळी नाहीं—साजणी !
प्रीतीचा सागर तूझा कुणिकडे मारितो मौजा—साजणी !
धरुनिया तयाचें ध्यान करुनिया जिवाचें रान—साजणी !
जातेस त्यास शोधाया आहे का परि त्या माया—साजणी !
भाबडी। करुनि तांतडी। टाकुनी उडी
धावही घेसी। दाद ना याद परि त्यासी—निर्दया !
प्रीतिची अशी का रीत ? ही एकेरी नयनीत—मज नको
अतरे जुळायासाठीं अंतरें तुटायासाठीं—झडकरी
शोधावें दोघांनींही धांवावे दोघांनींही—सन्मुखीं
मानिनी। असें बोलुनी। वळे त्याक्षणीं
विसरली भान। घेतली धाव मोहून—नदिपुढें !

१५ जानेवारी १९२३.

वियुक्ताचे उद्गार.

[दिंडी.]

[१]

नयन माझे आंधळे पाहवेना
हात झाला जड मुळीं हालवेना
हृदय माझें चोरिलें पाहताहें
खुणा साऱ्या मम मनीं शोधिताहें !

[२]

हृदयिं माझ्या तूं जरी राहिलीस
मनहि माझें तूं जरी वेधलेंस
तरी केव्हां पाहीन लोचनांनीं ?
आणि कवळिन केधवां या करांनीं ?

१७ जानेवारी १९२३.

झोंपडी आणि संध्याकाळ.

[शार्दूलविक्रीडित]

कोणाची गरिबी पडेल उघडी रानामधें बापुडी
यासाठीं कनवाळु माउलि तशी होती उभी झोंपडी !
होतें दार लहानसें लकटलें—नांवास तें लाविलें
त्या दारिद्र्यधनास निर्भयपणें राखीत कीं राहिले !

वारा पाउस शीत यांस अगदीं तेथें निवारा असे
त्यांसाठीं धनि तेथला कुडकुडे, तापे बिचारा भिजे !
होतें काय तयास त्यांत सुखे हें दुःखास त्या ठाउके
ज्याचें त्यास किती किती अवडतें, लोकांस तें वाउगें !

हें माझें घर यावरून सगळ्या पृथ्वीस ओवाळितों
याबाहेर जगांत दुःख सगळें, येथेंच आनंद तो !
जें मातें मिळतें उरोनि पुरतें तें हेंच माझें घर
धावे यापरि चित्त—आणि म्हणुनी येतो कुणी सत्वर !

—संध्याकाळ असाच चुंबक जिवा गेहाकडे ओढितो
संध्याकाळ परीस कष्ट सगळे सोनें असें दावितो !

२१ जानेवारी १९२३.

तुमच्यासाठीं.

ज्यानें भाव स्वभाव हाच अपुला नेता जगीं मानिला
सर्वांहून दुरून मार्ग अपुला—वेडा म्हणा—काढिला
निंदा स्तोत्र तयास तुच्छ तुमचें, विश्वास त्याचा स्थिर
—सांभाळा अपुल्या कलाकुसरि त्या सोडाल नाहींतर!

आई आणि देव.

[दिंडी]

"असें सुंदर घर आपुलें असून
कसे आपण राहतों हीन दीन
लबाडांचा उत्कर्ष जगीं आई!"
'नाहिं बाळा रे देव असे न्यायी'
"दुर्दशा ही मन होतसे निराश
निराशेचें विष, गतप्राण हर्ष
कशा बहुविध आपदा या पिटाळूं!"
'बाळ आहे रे देव तो दयाळू'
"अशी दुबळिक मस्तकीं गदा घाली
जाणिवेची सारखी आग जाळी
उदासाची भवितव्यता कपाळीं"
'बाळ आहे रे देव तुझा वाली'

६ फेब्रुवारी १९२३.

घड्याळापाशीं दोन शब्द.

तूं निर्जीव, कमान कोण अडुनी हट्टी पिळानें भरे
—तीसाठीं टिकटीक आणि नसता हा जीव तूझा झुरे!
मी जीवंत, इमान पीळ भरुनी माझ्या जिवा बैसतां
केलें नाहिं अकांडतांडव तरी चैतन्य नाहीं वृथा!

तुझ्याविषयीं.

[शार्दूलविक्रीडित]

संतापाहुनि दूर वृक्ष अपुली सांभाळितो सांवली.
ठेवी सागर शांति, शीतल अशा रत्नोत्सवा हृत्स्थळीं.
दुःखापासुनि दूर त्यापरि तुला ठेवीन—मी साहिन
होतो त्रास तरी तुझ्याच विषयीं कोपे न माझें मन !

२३ फेब्रुवारी १९२३.

गिळलेला अश्रु.

[शार्दूलविक्रीडित]

तेव्हां दुःखहि जाहलें सुख कसें, हें सारखें आठवे !
हें कां सौख्य कठोर ? अर्थ न कळे, चित्तास ना सोसवे !
याचा काय विचार तू ठरविला, कैसें विचारूं तुला ?
आला अश्रु असा गिळून बसतां हा कंठही दाटला !

६ एप्रिल १९२३.

अनिवारपणानें—

[चाल—भूपती खरें तें.]

अनिवारपणानें गोष्टि किती घडतात !
अनिवारपणानें मनीं सदा सलतात !
वाईट वाटलें तरि तेंही अनिवार !
जरि रडें कोसळे तरि तेंही अनिवार !
निरुपाय एकटा करील तो उपचार !
ज्या थरावरी जें जाई तोच उतार !
सुख कधींच गेलें दुःखहि आतां सोड !
ही उदासवृत्ती अनिवार असे तोड !

२२ एप्रिल १९२३.

शाळेंत जातांना—

[दिंडी]

पांच पैशांचें पुस्तकहि महाग
असा अपुला निष्ठूर दैवयोग
'काय त्याचें तरि' म्हणूनी मनांत
माय बाळाच्या देइ तें करांत.

दहा पैशांची लहानशी पाटी
कष्ट केले बांधून वस्त्र पोटीं
'काय त्याचें पण' म्हणूनी मनांत
माय बाळाच्या देइ ती करांत.

पेणसलही ती दुधी आवडीची
दीडदमडीची—धोंड काळजीची
हृदय अपुलें ठेवून असें तींत
माय ठेवी ती मुलाच्या खिशांत.

'पुस्तकाला जप नको हरवुं—फाडूं
पेणसलिला पाटिला नको फोडूं
लक्ष लावोनी ऐक शिकवणीला
शीक लौकर लिहिण्यास वाचण्याला.'

शीक लौकर लिहिण्यास वाचण्याला
माय सांगे तुज बजावून बाळा
लिही हातानें वाच तें मुखानें
अर्थ आईचा समज तो मनानें!

२२ एप्रिल १९२३.

फुलांचा राग करूं नको !

"What has been done, don't do over again"

[श्लोक.]

पुरे, एक जें फूल गेलें चुरून
नको पाप घेऊं पुन्हां तें करून !
तुला ना कुणाला फुलें हासतात
स्वभावें बिचारीं मजेनें सुखांत !

तयांचा वृथा राग कां त्वां करावा ?
तयांचा तुला हर्ष तो कां नसावा ?
सुवासा तयांच्या नको दर्प मानू
गुणाला नको दोषरूपास आणू !

पहा सूर्य अस्तास जाया निघाला
अहा फूल कोमेजलें रंग गेला !
स्वभावें असें जाय जें कोमजून
विषादें नको त्यास टाकूं चुरून !

२७ एप्रिल १९२३.

होवो, पण होऊं नये.

[शार्दूलविक्रीडित]

चित्ताला पटलें परी न वठलें कांहीं कृतीनें कधीं !
डोळ्याला दिसलें परी न धरलें केंव्हांच हातामधीं !
केंव्हां दुर्बलता कधीं भ्रम करो आयुष्य सारें वृथा
श्रेष्ठांचा अवमान उद्धतपणें होऊं नये एकदां !

१८ जून १९२३.

जलभरण.

[वियोगिनी]

अवगुंठन तें मुखावरी
तरि दृष्टीस समुत्सुका करी
मृदु सुंदर देह झांकला
लपली नाहिं मनोहरा कला !
तनुला कुशला लतेपरी
वसनें वेढियलें वरीवरी
म्हणुनी सुभगांगचारुता
खुलते आश्वसितां तरू लता !
जलकुंभ शिरीं विराजला
कर डावा धरितां उभारिला
परि तोंचि अपांग जाहलें
वसनाच्छादन सावधानलें !
पद कोमल पद्म शोभतें
वरि गुंजारव पैंजणी नुदे
चपला लपली क्षणामधें
जल किंवा मृग-नीर नेइ ते ?

२ मे १९२३.

मोहनमाळ.

[दिंडी]

कृष्णकेशीं गुंतला भांग मोहें
गौरमुख हें आरक्त तिलक लाहे.
हृदय मोहनमाळेस तूं दिलेंस.
तुला कळ्तें ?—ती मोहिते कुणास ?

१८ जुलै १९२३.

नेपोलिअन आणि न्यूटन.

[उपजाति]

भ्याले मनीं वीर अ-धीर झाले
आहों कमी आपण ते म्हणाले
'नसों कमी आपण—सर्व तुम्हीं
लाखास भारी वर एकटा मी' !

तत्काल भीती अवघी निमाली
तत्काल शस्त्रावरि धार आली
जेता खरा तो जगिं अद्वितीय
तो दर्पही त्यास नसे अयोग्य !

घेऊनि हातीं कण वालुकेचा
मित्रास बोले अति नम्र वाचा
'विश्वांत जें ज्ञान भरून आहे
तदंश माझा इतुकाहि नोहे.'

विद्येपुढें बुद्धि अपूर्ण आहे
जन्मांत तीचा कण एक लाहे
ज्ञाता खरा तो जगिं अद्वितीय
विनम्रता शोभुनि त्यास जाय !

२४ जून १९२३ .

वर्षाकाल.

[श्लोक]

मोठेंच हें नवल कीं, दिनराज दीन–
झाला निबद्धकर आणि प्रतापहीन!
सतप्त लोक उठुनी जणु राजयाला
ते घेरिती म्हणुनि निष्प्रभ तो जहाला!

स्वैर वारु सुटला पवनाचा
घाबरा जिव करीत घनाचा
हापटे, गडगडाट तयाचा
घर्मपूर नच पाउस साचा!

किंचाळली वीज असें बघून
आकाश गेलें हृदयीं फुटून!
तयांतुनी स्वर्ग जरा दिसून
गेली पहा ही धरणी खुलून!

चोहींकडे जीवन वाहताहे!
सारीकडे जीवन गर्जताहे!
रानीं वनीं पाच सवंग झाली!
स्वयंभु शृंगार धरा लिआली!

१६ जुलै १९२३.

आशा आणि अनुभव.

[शार्दूलविक्रीडित]

आशा होति उभीच किंचित दुरी ती घेउनी संनिध
संधी साधुनि एकदां अनुभवें संबोधिलें 'लाडके—
आला दाटुनि कंठ ऊर्मि उठुनी चित्तांत नानाविध
'आशे काय वदू तुला जिवलगे' बोले असें थोडकें

'आशे, सौख्य तुला नसे–पण पुढें आशाहि कांहीं नसे
आहे हा सहवास त्रास सगळा तूंतें सदा कोमले !
मी कंगाल, तशी तुला बनविली जा सोड याला कसें
कां ऐसा वनवास काढिसि उगा तू राजसे-प्रेमले ?'

कांहीं निश्चय मानसीं करुनिया आशा झणीं बोलली
"नाथा मी दुहिता कुलीन इतुकी ही गोष्ट मी सांगतें.
जन्मापासुनचीं सुखें विसरल्यें हीं दूर मीं फेकिलीं
ध्या आतां जवळी कधींहि असलें बोलूं नये मागुतें."

'आशा हीच खरी मदीय, असली आशा कुणाला नको ?'
"आशा मी अपुली प्रभो अनुभवा, अव्हेर तीचा नको!"

१८ जुलै १९२३.

भैरवी.

[चाल–प्रभो पूजा ही.]

असा राजा या लोकीं प्रभु एक झाला
जो सदा करुणाबळें । परिपाळितो मुलें
असुख हारितो । विहित करितो । करहि पुरतो
नमन त्याला ॥ १ ॥

किंचित् नवल.

[दिंडी.]

चिन्ह नव्हतें पाऊस पडायाचें
दिवस जरि हे आहेत पावसाचे
समय संध्याकाळचा फिरायाचा
मैत्रिणीसह गमतिनें जावयाचा !

'हवें छत्रीचें लोढणें कशाला
आणि आला पाऊस तरी आला'
एकमेकिस बोलून असें धीट
फिरायाची त्या सुधारिती वाट !

शिक्षणाचा हव्यास मनीं भारी
चालचलणुक ती तशी नवी सारी
रूप अपुलें जणु सुधारणा दावी
प्रौढताही ती अल्पवयीं व्हावी !

असो, फिरणें संपून घरीं येतां
पदर त्यांनीं घेतला असे माथां
पडत होता पाऊस जरासाच
नवल किंचित तें वाटलें उगीच !

जुन्या बाया देवास नित्य जाती
नित्य येतांना अशा भिजत येती
काय कारण तें नवल वाटण्याचें ?
काय कारण हें नवल वाटण्याचें !

२३ जुलै १९२३.

प्रवासी.

[चाल—जगाचे बंध कोणाला]

प्रवासी मी तुझ्यासाठीं–तुझ्यासाठीं–तुझ्यासाठीं
धरोनी आस ही काठी जिवाला सांगतों गोष्टी.
नदीचा ओघ हा खालीं, मनाला घालितो भीती
तरी मी चाललों आहें तुझ्यासाठीं उभी घाटी.
तुझी माझी अशी प्रीती बघोनी हा पहा कांटा—
अहा! सह्याद्रीच्या देहीं, उभाही वांकुडा वेडा!
घुमे वारा भरारा हा चळेना हा जसा योगी
तुझें वारें मनीं माझ्या फिरे मी प्रेमबैरागी!
—जरी वर्षें पुरीं बारा वियोगीं आपुलीं गेलीं
स्थिती ती आज, हें कैसें घडावें धावत्या काळीं!
स्थिती कैशी असो, प्रीती मला जी ओढिते वेगें
तिच्यासाठीं–तुझ्यासाठीं असा मी चाललों मागें!
—कुमारी ती–तशी गेली!–अहा! मन्नाम त्या ओष्ठीं
प्रवासी मी पुढें आतां जगापाठीं कुणासाठीं?

१८ आगष्ट १९२२.

दुःखाची कहाणी.

[दिंडी.]

असे श्रावणमास हा कहाणीचा
समय साधुनि उपलब्ध पर्वणीचा
कथित आहें मी आपुली कहाणी
होउ आवडती नावडती राणी !

शहर, खेडें, वन, भवन सर्व ठाणीं
एक काळीं सर्वत्र राजधानी !
राज्य माझें हें आवध्या जगाचें
सकल सौख्यीं मी; 'दुःख' नाम माझें !

निराशेनें व्याकूल चित्त झालें
किती अनुभव कटु तेच-तेच आले
प्रेम आणिक सुख सोडुनिया गेले
---कधीं त्याला मीं नाहिं उपेक्षीलें !

दिला त्यानें मज आसरा घरांत
मींहि केलें घर त्याचिया मनांत
स्थूल माझेहुनि जगीं कुणी नाहीं
सूक्ष्म माझेहुनि जगीं कुणी नाहीं !

बरें वाइट सर्वांस कळायास
सोशितों मी सर्वदा किती त्रास
कुणी माझे उपकार मानितात
कुणी नांवें रडतात अहोरात !

श्रावणी पौर्णिमा शके १८४५.

भावना आणि कल्पना.

[शार्दूलविक्रीडित.]

संध्याकाळ म्हणून पुष्प गळलें; कोमेजली भावना
आकाशीं तंव तारका उगवल्या; उल्हासली कल्पना
दुःखें, दुर्लभता, जरा, मरण हीं येथें तिला भेटलीं
सौख्यें, कल्पलता, सुधा, अमरता स्वर्गीं तिला लाभलीं !

नाहीं पंख म्हणून भूमि धरुनी ती बापुडी राहिली
भूतापासुनि वर्तमान इतुक्या रेषेमधें नाडली !
तीनें मात्र भरार दूर उडुनी आकाशही फोडिलें
व्यापोनी सगळा भविष्य अपुलें साम्राज्य संस्थापिलें !

संसारांत पडून दुःख–सुखही–सोसून नानापरी
झाली वृत्ति उदास आणि हळवी दृष्टी सदा बावरी
श्रद्धा आणि पवित्रता सहचरी गंभीरता घेउनी
टाकी व्याकुल आणि कोमल पदें सक्षुब्ध मार्गांतुनी
—'ताई, मी न तुझी बहीण ?' सहजीं तेव्हां वदे कल्पना !
"राही नित्य सुखांत तूं" गहिंवरें बोले तदा भावना !

२९ आगष्ट १९२३.

देवदर्शन.

[शार्दूलविक्रीडित.]

आहे काय पवित्र मंगल असें कर्तव्य हातामधें ?
आहे काय सदैव पाउल तुझें त्या सत्यमार्गामधें ?
आहे काय पहा सुधा सरळसा हेतू मनाचेपुढें
आहे हें तर देवदर्शन तुला होईल डोळ्यापुढें !

३० आगष्ट १९२३.

पक्षी आणि सुगंध.

[चाल—सुकुमार.]

तोडुनी
बंधनें जुनीं
क्षणावसरांत
जायास निघाला पक्षी स्वैर जगांत!
साउली
मनीं कष्टली,
कोवळीं पानें
थरथरलीं हृदयीं जशीं तशीं देहानें!
परि सर्व—
उपेक्षुनि, गर्व—
धरुनि पंखांचा
गेलाच घ्यावया ठाव उंच गगनाचा.
आकाश
अमित अवकाश
भागला पक्षी
उतरून दूरच्या तरुच्या बसला शीर्षीं.
—तेधवां
वायु ये नवा
सुवासें भरला
पक्ष्यास अंतरीं अनुभव कांहीं पटला.
त्यामुळें
होय मन खुलें
—आणि क्षणिं आला
आगमनें त्याच्या आनंदित तरु झाला!

२१ आक्टोबर १९२३.

तुझें प्रतिबिंब.

[शार्दूलविक्रीडित.]

कासारीं प्रतिबिंब सुंदर तुझें तू कौतुकें पाहुनी
आनंदून मनांत गेलिस किती मीं तेधवां पाहिलें
जेव्हां चित्र असें हुबेहुब तुझें दृष्टी पडे जीवनीं
आपोआप उगाच जीवन तुला तें वाटलें आपुलें.

गेहा जाउनि मुक्त केश मुकुरीं पाहूनि ते बांधितां
त्यांचें पूजन रम्यपुष्परचनें संपूर्ण केल्यावरी
कंठीं मोहनमाळ कुंकुम तसें भालावरी रेखितां
तें संफुल्ल मुखाब्ज रम्य मुकुरीं त्वां वाहिलें सुदरी,

—जातां दूर क्षणीं तुला विसरतो तो आसरा तें जल
देती चित्र तुझें सुरेख इतुकें कोठेंतरी फेकुनी
आहे काय परी तुला विदित तें कोठें असे निश्चल?
या माझ्या हृदयांत मात्र सखये, आहे सदा बिंबुनी.

—तू येतां जवळीं क्षणांत मग मी टाकीन तें भंगुनी
हे आभास कशास राहिन सुखें प्रत्यक्ष आलिंगुनी!

२४ आक्टोबर १९२३.

माझा आवडता दगड.

[श्लोक]

तीरावरी उंच अशा धशीला
पाषाण तो निश्चल शांत ठेला !
वाटे, कुणी पांथ उशीवरी या
निद्रा करी मस्तक ठेवुनीया.

अखंड खालून नदी वहाते
जागा न हा होय तिच्याहि नादें
'मी चाललों भेट पुन्हां न' ओघ
बोले परी तें सगळेंहि मोघ.

पानें फुले वाहुनि रोज ताजीं
झाडें कराया झटतात राजी
त्यांचा तयाला परि गंध नाहीं
सुकून जातात फुलें सदाही.

पक्षी किती मंजुळ गीत गाती
याला नसे ती तिळमात्र गोडी
हाले-डुलेना क्षणमात्र अंग
म्हणेल कोणी—'नच अंतरंग.'

व्यापार जे भोवतिं चाललेले
ते सर्व तूतें अगदीं निमाले
म्हणून येथें दगडा ! बसून
गाणीं लिहाया मन हें प्रसन्न.

ोबर १९२३.

आमची सोनी.

[दिंडी.]

मृदुल इतुकी नच मना बोचणारी
प्रबल इतुकी दृढ पाश घालणारी
नवल मोठें आनंद तींत पूर्ण
अशी आज्ञा ओळखा करिल कोण ?

मुकुल कलिकेपरि गाल ते फुगीर
राग उसना सांचला जणुं अधीर !
तरल आशाकुल साश्रु दृष्टिपात
रंगवीतो अनुराग क्षणार्धांत !

रुष्ट उत्सुकता उघडुनी मुखातें
म्हणे—'मजला ने आज फिरायातें'
माझि भारी लाडकी सोनुबाई
असा साधा अनिवार हट्ट घेई !

'नको' म्हटलें क्षणमात्र, अश्रु आले
'बरें नेतों' म्हणतांच कुठें गेले !
शब्द केवळ बदलतां मनाजोगी—
सृष्टि बाळांची, आमुची अभागी !

झणीं हातांनीं केश सावरून
रुसुनि पाहुनि मनमोकळें हंसून
चोळिपरकर नेसली थाटमाट—
विचारीतां तो काय, पहा ऐट !

३ नोव्हेंबर १९२३.

कधींकाळीं—

[शिखरिणी.]

अपेक्षेचा आहे अनुभव कडू संतत जनीं!
उपेक्षेचा आहे अनुभव परी गोड भुवनीं!
झटे जो संतोषा अनवरत तो कोण कुठला!
तयाच्या आस्थेला अनुभवहि हाहा! विसरला!
मनामाजी माझ्या म्हणुनिच पहा खेद न लपे
घडे त्याला राजी असुनिहि असें चित्त विलपे
—वदेना ही वाणी हृदय परि हें मात्र भरतें
कधींकाळीं माझें स्मरणचि करो व्यक्त पुरतें!

६ नोव्हेंबर १९२३.

वाढदिवसाचें हृद्गत.

[शार्दूलविक्रीडित.]

इच्छा, बुद्धि, प्रयत्न, शक्ति अपुले सर्वस्व मीं वाहिलें
काळाला—स्थितिला; उणेंच सगळें प्रत्यक्ष हें पाहिलें
नैराश्यांतिल वाढ—वाढ कसली! कापीत जीवास जी
माझी सर्वपरी सदैव असुं दे देवा, तुला काळजी.

७ डिसेंबर १९२३.

स्मृति.

[दिंडी.]

सखा अनुभव तो आज कुठें गेला
जीव स्मृतिचा व्याकूळ फार झाला !
बसुनि दारीं कर ठेवुनिया भालीं
वाट बघतां पातले अश्रु गालीं !

वियोगाचा सुमुहूर्त नियोजून
ब्रह्मदेवा म्हटलेंस सावधान
गांठ पडली, घडली न पुन्हा भेट
दुष्ट नाहीं का हें असें ललाट ?

चक्रवाकीला रात्रिचा वियोग
दिवसरात्री मज दोन्हिही कुयोग !
कुठें दयिता, गेलांत असे दूर
कसा अनुभव मम जाहला कठोर !

—परी नाहीं—नाहींस तूं कठोर
हृदयपटिंचे तव लेख किति उदार !
किती वाचूं सारखे सारखे हे—
वाचतांना हा जीव तुटत आहे !

—पुढें मरणाची वाट बघत ठेली
अनुभवाची तों स्वारि कुठुनि आली
कलेवर तें राहिलें करामाजीं
जीव गेला बिलगून जिवामाजीं !

५ डिसेंबर १९२३.

मंजुळ प्रेमळ आणि कोमळ.

[अंजनीगीत.]

—विना चित्त हें व्याकुल होतें
वृत्ति सदोदित मळूल असते
कर्कश अवघें जग हें झालें
माझें मंजुळ तें!

—विना जगाचा वीट येतसे
केविलवाणा जीव होतसे
कठोरतेची कुऱ्हाड हृदयीं
माझें प्रेमळ तें!

—विना दुःख हें हलकें कैसें
सौख्य खरोखर जड हें तैसें
केवळ कंटक जिकडे तिकडे
माझें कोमल तें!

२१ डिसेंबर १९२३.

मला नकोसा मी.

[दिंडी.]

कांतिवांचुनि मोत्यास मोल नाहीं
स्फूर्तिवांचुनि काव्यास रंग नाहीं
प्रीतिवांचुनि आयुष्य तें निकामी
—तुझ्यावांचुनि बघ मला नकोसा मी!

१३ डिसेंबर १९२३.

दुष्काळांतलें उत्पन्न.

[शार्दूलविक्रीडित.]

शेतें ओस—उजाड हीं पसरलीं दुष्काळ चोहींकडे
आहा! चित्त पहा परंतु भरलें, हा जीव तेथें बुडे
दुष्काळांत अशा अपार पिकलें हें शेत माझें किती
त्याचें घाउक मोजमाप लिहिते ही लेखणी बापुडी !

११ डिसेंबर १९२३.

काळाची निष्ठुरता.

[शार्दूलविक्रीडित.]

त्यानें सुंदर वेल एक अपुल्या दारीं स्वयें लाविली
जीवप्राण जपून लाड करुनी प्रेमामृते सिंचिली
कोणीं त्यास कधीं असेंहि म्हटलें 'ही प्रीति का रे तुझी ?'
वाढे वेल—खरें असेल तरि ती प्रीतीहि वाढे तशी !

आलीं गोड फुलें तिला प्रथम तैं आनंद झाला किती !
त्यांचा रंग, सुवास, मार्दव—जणूं झाली तपःसिद्धि ती !
—शेजारी कुणि बालिका भय तिला कांहींच ना वाटलें
तीनें तीं खुडिलीं;—पहा नवल—तें सार्थक्य त्या वाटलें !

विद्यासाधन व्हावयास असलें ठेवून मागें धन
गेला तो; सुकुमार वेल सहजीं बाला करी रक्षण.
—तीतें निष्ठुर काल पाश अपुले घालून नेई यदा
सांगूं काय ? सुरेख वेल असली वाळून गेली तदा !

१६ डिसेंबर १९२३.

वस्तु आणि मनुष्य.

[वसंततिलका.]

आहेत वस्तु जगतीं किति सान थोर
आहेत सर्व उपयुक्त गुणेंच फार
वस्तू गुणाहुनि मनीं न धरी अपेक्षा
कोणी न दर्शवि गुणाविषयीं उपेक्षा.

गर्वें कधीं स्वगुण तूं नच वाढवावा
वेड्या ! कधीं सहजधर्म न तो त्यजावा
अस्तित्व देव तुजला जगतांत देई
स्वत्वें करीं जतन तें निज नाम ठेवीं.

१७ डिसेंबर १९२३.

औरंगजेब.

बापाला बदींत घातलें भाऊ केले ठार
अलम्‌गीर जाहला म्हणोनी मी होणार फकीर.
शिवरायाचें वैर आणखी संभाजीचा घात
केला, यानें करुनि घेतला अपुलाही निःपात.
धर्मासाठीं प्रजेस छळिलें, राज्यासाठीं मुलगे-
दूर ढकलिले, अविश्वासिलें यानें जग अवघें
—परंतु न कळे इतुकें यानें केलें कवणासाठीं
किती अजब हें टोप्या विणल्या—विकल्या पोटासाठीं !

१७ डिसेंबर १९२३.

दिवा आणि कविता.

[वसंततिलका]

आलों घरीं फिरुनि तों घन रात्र झाली
अंधार व्यापुनि बसे मम सर्व खोली
चित्रें तशा सकल वस्तु तमीं बुडाल्या
शोभा गिळून अपुली बसल्या बुजाल्या !

दिव्यत्वरूप सुविचार अनंत ज्यांत
तेजाळ शब्दकिरणें सुगभीर अर्थ
ते ग्रंथसूर्य अवघे पडले तमांत
खग्रास तें ग्रहण लागुनि त्यांस जात !

लावीयला त्वरित दीप त्वरा करोनी
खोली क्षणांत सजली किरणें भरोनी
'आहे' तयास करितें तम नित्य 'नाहीं'
दीपा उजेड करुनी म्हणतोस 'पाहीं'

—हे जीविता, तिमिर जें तुज ग्रासिताहे
तें तूज नष्ट करण्या असमर्थ आहे
जी ज्योत—दिव्य कविता—हृदयीं प्रकाशे
तीचा प्रभाव इतुका तम सर्व नाशे !

२६ डिसेंबर १९२३.

अज्ञान.

[चाल—सुकुमार.]

अंतरीं
लपविलें तरी
लपालें नव्हतें
मुग्धपणें उलटें दुःख क्षुब्ध तें होतें !
खिन्नता
दृष्टिशून्यता
भिन्नता भरली
चिंताच जणूं ती मूर्ति होउनी बसली !
रोखुनी
नेत्र फाडुनी
बघे कोणाला
ही काय निराशा ? दिसे न आशा तिजला !
दारांत
नशीबा हात
लावुनी बसली
म्हणतात नियति ती हीच म्हणून ही पटली !
कल्पना
मृदुल भावना
ज्ञान हें देई
परि जीव तयानें अधिकचि व्याकुल होई !

इतुक्यांत
एक निमिषांत
करि समाधान
तें कोण बरें ? तें ज्ञान नव्हे 'अज्ञान'!
अज्ञान
तान्हुलें छान
पातलें जवळी
माउली तयाला घेई पदराखालीं !

२१ जानेवारी १९२४.

दुर्भाग्य.

[शार्दूलविक्रीडित.]

येऊनी भरतें वदे भरत तैं रामा, तुझ्यावांचुनी
जातों मी पण एक गोष्ट तुजला ठेवीतसे सांगुनी
जेव्हां हा वनवासकाल सदया, पावेल संपूर्णता
तेव्हां त्याच क्षणीं न भेट तरि मी त्यागीन या जीविता !

उत्कंठा जगते कुठेंतरि असें कांहींतरी लक्षुनी
उत्कंठा मरते तिथें न तिजला तें भेटतां येउनी
ही भावोत्कटता सदोष दिसते जेव्हां जगालागुनी
तेव्हां तोच नव्हे खरोखर जगीं दुर्भाग्य ती काधुनी ?

२५ जानेवारी १९२४.

आशेला अंत नाहीं.

[दिंडी.]

मधुर कुसुमें मीं मेळविलीं हातीं
तुला देइन ही आस मनीं होती
फुलें गेलीं तत्काल ती सुकून
परी आशा मीं ठेविली जपून !
किती सुंदर चांदणें मना मोही
अधिक मन हें तुजकडे ओढ घेई
पहा गेलें तें चांदणें सरून
परी आशा राहिली मन धरून !
दुःख कांहीं जें जाहलें मनाला
सौख्य कांहीं जें वाटलें मनाला
घडी गेली जरि निघुनि दूर त्याची
तरी आशा तें तुला सांगण्याची !
वस्तु कालानें शीघ्र नष्ट होते
वेळ चंचल न कळतां दूर जाते
जीव परि हा तेथेंच घुमत राही
आणि त्याच्या आशेस अंत नाहीं !

२८ जानेवारी १९२४.

कृति आणि कीर्ति.

[शार्दूलविक्रीडित.]

कोठें कालवशें सुरम्य कृतिचा अल्पांश राहे तरी
त्यानेंही जगतांत कीर्ति पसरे ही गोष्ट पाहें खरी
कीर्तीच्या सगळ्याच या धडपडी सोडून देऊनिया
आधीं सुंदरशी कृतीच म्हणुनी जा ठेव रेखूनिया.

२७ फेब्रुवारी १९२४.

परागंदा.

[दिंडी.]

पूर्वकालीं दंडकारण्यभागीं
कोऽपि मुनिरासीत् वेदमूर्ति योगी
तपश्चर्येवरि करुनि प्रेम भारी
मुनी राहे आजन्म ब्रह्मचारी.

पर्णकुटिका ती जीर्ण मूल्यहीन
तदपि विद्याधनसदन समीचीन
कीर्ति झाली वनवासिनी तदर्थे
उन्नतीनें मानिला स्वर्ग व्यर्थ !

नाम जैसें राहतें पुत्रयोगें
अधिक त्याहुनि गाजलें शिष्ययोगें
—पुढें मुनिचा वृद्धापकाळ येतां
शिष्य श्रीधर एकटा जवळ होता.

रूप त्याचें सुगुणास रूप देई !
सुगुण त्याचे रूपास रूप होई !
बुद्धि त्याची करि सुलभ सकल विद्या !
भक्ति त्याची संपूर्ण ती सपर्या !

गुणी असलें आपुलें शिष्यरत्न
त्वरित आतां जाणार दुरावून
लोभ सुटला तेधवां तपस्व्याला
तसा ब्रह्मानंदही विकल झाला !

अतः एकस्मिन् दिने हृदि विचार्य
निवेदाया आपुलें किमपि गुह्य
'वत्स' शब्दें आचार्य मधुर बाहे
शिष्य संनिध सुविनीत उभा राहे.

'लाभ झाला तुज वत्स! आगमाचा
तसा मजलाही तव समागमाचा
कधीं अंतर तेथें न तें पडावें
तरी संसारीं कधिं न त्वां पडावें.'

रुपयौवनसंपन्न शिष्य त्याचा
करी नीरस अर्थ या गुरुवचाचा
—आणि क्रीडारत हरिणयुग्मकाचे—
दर्शनानें नेत्रांत कुतुक नाचे!

रात्रिं आकाशीं चंद्ररोहिणीचा
योग, झाला तो मंत्र मोहिनीचा
—आणि सहजीं सप्तर्षिदर्शनानें
स्वगत वदला 'हीं केवढीं प्रमाणें!'

मनीं तें तें सर्वत्र काननांत
क्रौंचमिथुनें गुजगोष्टि बोलतात
भृंग चुंबन घेतसे कमलिनीचे
दृढालिंगन तरुकंठिं वल्लरीचें.

चक्रवाकी शोधितो चक्रवाक
अशीं दृश्यें अवलोकितां अनेक
नदीसंनिध पातला ऋषिकुमार
कुणी बाला सुकुमार नेइ नीर.

वळुनि बघतां मीनल्या उभयदृष्टी
सहज गेली शोभून सकल सृष्टी !
पुनः फुलली मग सृष्टि केधवां ती ?
पुनः जेव्हां मीनल्या उभयदृष्टी !

कुसुम सुंदर हातांत सुवासाचें
ध्यान ऐसें पाहतां कुमाराचें
सहज पाही तों केशबंधनांत
कुसुम नाहीं हें कळुनि तिला येत !

कुमारानें तेधवां निजकरींचें
'सुमन प्रेमासह' अशा मधुर वाचे—
अर्पियेलें सोत्कंठ उभा ठेला
" शूद्रकन्या मी " वदे तदा बाला !

—दिवस पुढला मग उगवला नवीन
स्थलें सगळीं तीं विरूपें नवीन !
आश्रमीं तो मुनिराज उदासीन
नदीतीरावरि युवति कुणी खिन्न !

१३ मार्च १९२४.

तत्त्व आणि स्थिति.

[शार्दूलविक्रीडित.]

पैशानें सगळें मिळे पण जगीं दारिद्य हें रोकडें
सत्तेनें सगळें वळे पण जळे चित्तीं सदा वांकडें
ज्ञानानें सगळें कळे पण कळे अज्ञान हें केवढें !
तत्त्वा, फार उदार तूं स्थिति तुझें दारिद्य हें केवढें !

एक नी एक तीन !

[दिंडी.]

रंग आणिक पट मिळुनि चित्र झालें !
बीज–भूमींतुनि रोप तिजें आलें !
गणित म्हणतें एक नी एक दोन !
सृष्टि म्हणते एक नी एक तीन !

१४ एप्रिल १९२४.

विकसन.

[वसंततिलका.]

हे स्निग्ध मुग्ध कलिके क्षणिं हो प्रफुल्ल
बोले उताविळ; कळी फुगवीत गाल.
हा राग काय ? कर माफ रहा अशीच
'नाहीं' म्हणून फुलली अपुली सवेंच !

मैत्री.

[दोहा.]

गोड बोलणें सदा हवें, कारण त्याचें काय?
खाऊसाठीं रुसणारी मैत्री बालिश काय?
जरा कुठें केव्हां होतां लहानमोठी चूक
मरणोन्मुख होते इतुकी मैत्रि काय नाजूक?
'तुटेल ना तर' भीति अशी जिला वाटते फार
त्या मैत्रीला जपून ती किती बरें जगणार?
तोंडदेखलें बोलोनी विसराया निर्व्याज
नाहीं का त्या मैत्रीला मुळीं मनाची लाज?
सत्य नीति निरपेक्षपणा स्वतंत्रता कीं न्याय
कोण एवढी मैत्री कीं यांवरि करि अन्याय?
मित्रा, किंचित घावानें फुटून जाते कांच
घाव घणाचा सोसोनी हिरा फुटेना साच!

१९ एप्रिल १९२४.

वीज.

[वसंततिलका]

आकाश कृष्णघनवेष्टित सर्व झालें
थेरावरी व्यसन घोर कुठून आलें!
तारे अपार परि एकहि तो दिसेना
कीं संकटांत सुगुणास कुणी बघेना!
विद्युल्लता चमकली इतुक्यांत धीट
गेले दिपून जनलोचन त्या क्षणांत.
उद्गार आणि निघती 'बघ तेथ वीज.'
पाहावयास शिकवीत जनास 'वीज'

२२ एप्रिल १९२४.

स्वर्गारोहण.

[दिंडी.]

स्वर्ग कोठें येथून असे दूर
कल्पना ही नव्हतीच तिज अघोर;
काळ परि हा अति चपल करी घाई
दुष्ट दैवें रडविलें धाइधाई!

खोल गेले ते पाणिदार डोळे
दृष्टि अंतर्मुख अंतरीं न्यहाळे
अश्रु तेथें घडिघडी येति जाती
शोधशोधुनि आनंद सर्व नेती!

क्षीण पांडुर निस्तेज तनू दीन
भार दुःखाचा वाहणें कठीण!
मौन मुखिं जें आणि जी मनिं मनीषा
कुणी जाणिल तर तिची अशी भाषाः—

'आण देवापासून सर्व माझें
जरी कांहीं मजसाठिं करायाचें
सुरी किंवा फेकून धीट हातें
पाठवावें त्वां त्वरित मला तेथें!'

असें आहे सामर्थ्य परि कुणाला?
असें आहे धारिष्ट तरि कुणाला?
—तीच अपुल्या निःशक्त पावलांनीं
जाय स्वर्गीं; बहुमानिली सतींनीं!

२४ एप्रिल १९२४.

निवेदन.

[दिंडी.]

सर्व माझी संपत्ति-विपत्ती ही !
उसनवारी येथें न कुणाचीही !
मराठीची वरि पुण्यशील छाया !
अधिक नाहीं मजजवळ निवेदाया !

३ जुलै १९२४.